

БИБЛЮГРАФІЯ.

I.

Старосвѣтскій бандуриста. Составилъ *Николай Закревскій*. Москва. 1861. Въ 8-ю д. Стр. VIII и 628.

Опытъ южнорусскаго словаря. Трудъ *К. Шейковского*, въ 4-хъ томахъ. Выш. 1-й, А — В. Кіевъ. 1861 г. Въ 8-ю д., стр. XVI и 223.

Слишкомъ 60 лѣтъ минуло со времени появленія въ свѣтъ перваго произведенія на народномъ южнорусскомъ языкѣ. Много съ тѣхъ поръ было говорено у насъ о народѣ, о его языкѣ и литературѣ, но до сихъ поръ не появилось у насъ ни одной грамматики ⁽¹⁾, ни одного сколько-нибудь полнаго и дѣльнаго словаря, который бы познакомилъ ученый міръ и просвѣщенное общество съ богатствомъ матерьяла этой огромной вѣтви славянскихъ языковъ, — тогда какъ славянскій западъ почти для каждаго, даже второстепеннаго, своего нарѣчія уже издалъ и грамматику и лексиконъ. Благодаря близости къ Западу нашего червонорусскаго нарѣчія, только оно одно давно уже обладаетъ двумя, хотя и не совсѣмъ достаточными, грамматиками; словаря же и этого нарѣчія не существуетъ.

Такая судьба южнорусскаго языка объясняется, во 1-хъ, тѣмъ, что наше образованное общество, согласно существовавшему доселѣ у него взгляду на плебеевъ, на простонародье вообще и на народъ малороссійскій въ-особенности, не чувствовало *практической надобности* въ мало-

⁽¹⁾ Грамматику Павловскаго, 1818 г., нельзя считать грамматикою малорусскаго языка, хотя она и носитъ такое названіе.

россійскомъ языкѣ, и во 2-хъ — тѣмъ, что интересы лингвистическіе и вообще научныя незначительно были развиты въ нашемъ обществѣ.

Нужда творить вещи. Въ началѣ 18-го вѣка сѣверная Русь вошла въ близкія сношенія съ Европою, т. е. съ Нѣмцами: почувствовалась надобность въ знаніи нѣмецкаго языка, и не замедлило явиться «переложеніе съ Латинскаго на Россійскій языкъ Вейсманова нѣмецкаго лексикона» (С. Волчковъ 1731 г.); потомъ (въ 1744) 4-хъ язычный словарь Іеронима Мегизера, 6-ти язычный, составл. Григор. Политикою (1763), «Лексиконъ или Целляріусъ Нѣмецкій» Гелтергофа (1765 г.) и даже Богемо-Нѣмецкій словарь Томзиса. Такъ точно государственныя сношенія съ Польшею, съ Востокомъ и государственная мечта о Греческой имперіи вызвали появленіе словаря Польскаго (Кондратовича), Армянскаго (Холдарова), Новогреческаго (1783 и Архим. Меодія 1795 г.) и даже «Латино-Иллирическаго». Съ другой стороны, внутреннія потребности *государства* вызывали появленіе словарей «военныхъ», «морскихъ», «математическихъ», «минералогическихъ», «химическихъ» и т. п., а также географическихъ (Л. Максимовича, 1788), историческихъ, лексиконы разныхъ художествъ и т. п. Но едва ли не самыми живыми продуктами общественной русской жизни конца 18-го вѣка были словари: родословный Россійскій, съ «сокращеннымъ описаніемъ службъ благородныхъ Россійскихъ дворянъ», «поваренный или приспешничій», «кондиторскій и дистилляторскій», «словарь натурального волшебства, въ которомъ много полезнаго и пріятнаго изъ естественной науки и магіи», а также словарь «танцевальный» и всего болѣе: «лексиконъ любовный», выдержавшій два изданія (С.Пб. 1768 и М. 1779 г.) — Но какая кому нужда была до языка не только Мало-россійскаго, но и Великорусскаго? Можно сказать положительно, что, несмотря на увлеченіе нашихъ ученыхъ конца 18-го и начала 19-го вѣка сравненіемъ языковъ, и стало-быть отчасти лингвистическими научными интересами, мы не скоро дождались бы словаря россійскаго языка, еслибы не позаботилось объ этомъ правительство того времени. Благодаря ему, спустя 80 лѣтъ послѣ Петровскихъ преобразованій, Россійская Академія Наукъ издала свой знаменитый словарь; но затѣмъ минуло много, много лѣтъ; лингвистическіе интересы стали наконецъ сильно пробуждаться въ нашемъ ученомъ мірѣ; правительство, занятое болѣе важными заботами, на этотъ разъ не подало съ своей стороны голоса, возбуждающаго къ лингвистическимъ трудамъ, и только черезъ 63 года послѣ изданія перваго своего словаря Академія Наукъ

приступила къ изданію «словаря областныхъ великорусскихъ нарѣчій». Спустя 3 года она начала-было помѣщать на страницахъ своихъ «Извѣстій» плохенькій словарь Малороссійскаго *нарѣчія*; но занятая, вѣроятно, *болѣе важными* интересами русской науки, прекратила его печатаніе на буквѣ К, и вообще почему-то мало оказывала вниманія къ южнорусскому міру.... Только въ весьма недавнее время у нашихъ Южанъ проявилось желаніе говорить печатно на родномъ, понятномъ для народа, языкѣ, желаніе, въ высшей степени отрадное и, безъ сомнѣнія, самое благодѣтельное для успѣховъ просвѣщенія; ибо, если простолюдинъ-великоруссъ почти не понимаетъ нынѣшняго литературнаго языка и уже сильно чувствуется потребность создать особый отдѣлъ литературы для народа, то для малорусса этотъ языкъ просто — китайская грамота, въ томъ смыслѣ, что онъ хотя и бойко читаетъ на нѣмъ, но ничего, изъ чтенія, не выноситъ; притомъ же извѣстно, что ни на какомъ языкѣ нельзя высказываться такъ полно и свободно, какъ на родномъ, своенародномъ; а все это, равно какъ и лингвистическая разработка языка, восполняется явленіемъ литературы на родномъ, народномъ, языкѣ. Когда въ 1855 году, послѣ 6-ти лѣтняго невольнаго молчанія, это стремленіе снова стало высказываться, почтенная представительница Россійской науки, въ лицѣ одного изъ своихъ членовъ, встрѣтила его такимъ сочувственнымъ словомъ: «Нельзя для народа создать *насилъно* (?) *самобытную* (?) литературу, потому-что сами нынѣшніе представители ея — продуктъ русской цивилизаціи». (1) Почтенный академикъ почему-то забылъ на этотъ разъ, что Гусь, Кошитарь, Шафарикъ, Палацкій и т. д. тоже продукты западной, нѣмецкой цивилизаціи, а Лютеръ — не нѣмецкой, какъ Петръ Великій — да и самъ академикъ — не русской. Впрочемъ, нельзя обвинять одну только почтенную представительницу Россійской науки, какъ за эту забывчивость при сужденіи о Малороссіи, такъ и за то пониманіе, будто все, или большая часть, произвольно, безъ разрѣшенія Академіи, исходящаго изъ общества, есть *насилъственное* стремленіе, несогласное съ интересами и стремленіями народа и государства: это *было* убѣжденіе *лучшаго* нашего общества; представительница русской науки въ этомъ случаѣ, какъ и всегда, была только отголоскомъ мнѣній государственныхъ и высшаго общества, боящихся всякихъ новыхъ явленій вездѣ, а у насъ, гдѣ элементъ старовѣрческій — консервативный покамѣстъ сильнѣе чѣмъ

(1) Извѣстія Императорской Академіи Наукъ 1855 г.

гдѣ нибудь въ Европѣ, — тѣмъ болѣе. Подобныя мнѣнія существуютъ еще доселѣ въ такъ-называемомъ лучшемъ нашемъ обществѣ, между многими, повидимому—образованными, людьми. На почтенную Академію Наукъ мы тѣмъ менѣе вправѣ жаловаться за мнѣнія ея, подобныя высказанному выше, и за невниманіе ея къ языку, на которомъ говоритъ вся южная часть русскаго народа, что въ и самой россійской наукѣ, которой Академія представительница, доселѣ незамѣтно было стремленія изучать малороссійскій языкъ, и относительно всего малороссійскаго міра сохранились какія-то дѣдовскія понятія. Нагляднымъ доказательствомъ этому можетъ служить слѣдующій фактъ: Въ то время, какъ трудолюбивый Миклошичъ, живя вдали отъ русскаго міра и по скуднымъ источникамъ изучая южнорусскій языкъ, счумѣлъ въ своей «Сравнительной грамматикѣ славянскихъ нарѣчій» составить довольно полную, хотя не безъ значительныхъ ошибокъ, этимологію этого языка и дошелъ до рѣшительнаго убѣжденія, что этотъ языкъ — есть самостоятельная отрасль славянскихъ нарѣчій, какъ языкъ Сербскій, Болгарскій, Чешскій, а не нарѣчіе языка Великорусскаго (1), искаженное Польскимъ вліяніемъ, — въ то время, говорю, даже нѣсколькими годами позже, лучший нашъ русскій лингвистъ и словесникъ, первый обратившій вниманіе на огромное значеніе югозападной литературы XVII в. въ исторіи литературы сѣверовосточной, цитируя (въ ст. «Древніе русскіе подлинники,» Атеней 1858 г.) древніе наши (южнорусскія) вирши, — всѣ встрѣчающіяся въ нихъ не великорусскія и нецерковно-славянскія слова и обороты называетъ *польскими*, такъ какъ будто бы южнорусскаго языка и не существуетъ, или какъ будто почтенный ученый опасается или стыдится назвать ихъ южнорусскими. Такъ напр. выраженіе «Христа роспято», — тоже что въ пѣсняхъ «козаченька вбито, китайкою вкрито», — по его мнѣнію — польское; слово «взбачье» — тоже, «драбина», — лѣстница — тоже; между-тѣмъ-какъ «драбина» въ

(1) Vergl. Grammat. der Slavischen Sprachen v. Fr. Miklosich 1 B. 1852. Einl. p IX. »Indem ich die sprachen nach der nähe ihrer verwandschaft an einander reihe, behandle ich dann das Kleinrussische, das auf dem gebiete der wissenschaft, wie die untersuchung selbst darthut, *als eine selbstständige sprache* und nicht als ein dialect des gross-russischen anzusehen ist.

За исключеніемъ древне и ново-церковнославянскаго языка, онъ считаетъ основными языками слѣдующіе: 1) Болгарскій, 2) Сербскій, 3) Малороссійскій, 4) Великорусскій, 5) Чешскій, 6) Польскій и 7) Верхне и Нижне сербскій (сербскій.)

значеніи лѣстницы совершенно усвоено языкомъ малороссійскимъ, который имѣетъ и производныя слова: «драбчѣстий» «полудрабокъ», и проч. съ подобнымъ же значеніемъ. Видя такія свѣдѣнія въ малороссійскомъ языкѣ уталантивѣйшаго русскаго лингвиста, Буслаява, можно подумать, что для *русской* науки Малороссійскій народъ все еще отщепенецъ Велико-русскій, опоганенный Ляхскимъ вліяніемъ. Въ самомъ дѣлѣ, далеко-ли наши представители русской науки и стараго и новаго направленія, и славянофилы и западники, и либералы и централизаторы, ушли въ своемъ взглядѣ на Малороссію и ея языкъ отъ взгляда какого нибудь напр. почтеннаго автора «Топографическаго описанія Харьковскаго Намѣстничества» 1788 г., который говоритъ: «Сіе роковое отдѣленіе южныя отъ сѣверной, или Великой Россіи, преобразовало навсегда оныя жителей такъ, что изъ того явилась какъ будто бы иноплеменная какая нація; отъ сего произошелъ малороссійскій украинскій диалектъ, какъ *удѣлъ языка Славянскаго племени*» (великая мысль по тогдшнему времени!).... Далѣе онъ продолжаетъ: «Въ такихъ превратныхъ обстоятельствахъ необходимо было *древнѣйшему и коренному жилицу Россійскому перепестрити* прародительскій свой языкъ, переодѣться въ иностранное одѣяніе и во всемъ житейскомъ воспріять *подражательный видъ*; а при сохраненіи остатковъ родоначальныя собственности воспослѣдовало *рожденіе разнообразной смѣси*, какова и донынѣ въ жителяхъ южной Россіи видится». —Такъ туго и вяло идетъ Россійская наука впередъ по пути самостоятельныхъ изслѣдованій и приобрѣтенія ясныхъ убѣжденій! Мы еще слишкомъ молоды, и убѣжденія, вѣрованія и инстинкты дѣдушкины и бабушкины въ насъ сидятъ глубже, живутъ тверже, чѣмъ новопривитыя убѣжденія, понятія и стремленія науки, съ которыми мы только-что начинаемъ родниться. Иначе, если бы даже справедливъ былъ только-что упомянутый нами взглядъ на Малороссію, то все же интересы современной науки должны были бы вызвать въ нашихъ ученыхъ стремленіе ближе познакомиться съ такою курьезною смѣсью; но не тутъ-то было: дѣдовскій взглядъ на Малороссію, ея провинціальное, отдаленное отъ центра *государственной* жизни положеніе, достаточны были для того, чтобы наши ученые специалисты, и сама почтенная представительница русской науки, признали себя вправѣ пренебречь такимъ громаднымъ фактомъ, какъ Малороссія, ея бытъ, исторія, образованность въ минувшіе вѣка и ея языкъ.

Все это почли мы нужнымъ сказать, конечно, не для пустого упре-

ка русской наукѣ и ея почтеннымъ представителямъ за прошедшую ихъ оплошность, а для того, чтобы смягчить нѣсколько попреки нашимъ Южанамъ въ бездѣтельности, которые нерѣдко слышались со стороны представителей русской науки, по убѣжденію которыхъ малоросіянне виноваты, что російскимъ филологамъ вовсе неизвѣстенъ, или мало извѣстенъ, малороссійскій языкъ. Какъ будто первый долгъ національныхъ писателей составить грамматику и словарь того языка, на которомъ они пишутъ, какъ будто народъ, говорящій своимъ роднымъ языкомъ, имѣетъ нужду прежде всего написать грамматику и словарь этого языка; какъ будто, наконецъ, дѣло не русской науки позаботиться составленіемъ и того и другого! Понятно, что если окруженная нѣжными заботами правительства російская наука, обладая огромными матеріальными и нравственными средствами, едва черезъ 80 лѣтъ послѣ пробужденія Россіи къ новой жизни, и то съ понуканіемъ просвѣщенной монархини, обратилась къ составленію словаря родного языка, и только черезъ 140 лѣтъ, вслѣдствіе уже собственно-научныхъ стремленій, занялась собраніемъ свѣдѣній объ областныхъ великорусскихъ нарѣчіяхъ, то не ей, не ея представителямъ, слѣдовало бы расточать упреки малороссіянамъ, національность которыхъ и національные труды которыхъ были доселѣ не только безъ всякой помощи, но въ загонѣ, и преслѣдовались не одними только насмѣшками или разсужденіями, подобными вышеприведенному, надъ національнымъ стремленіемъ, и вдобавокъ—не со стороны одной только науки російской....

Тѣмъ не менѣе, требованія нынѣшняго вѣка рано заставили любителей южнорусской народности обратиться къ изученію родного языка и приведенію въ извѣстность его разнообразнаго по нарѣчіямъ матеріала; хотя, съ другой стороны, недостатокъ у этихъ любителей научной опытности, а равно и матеріальныхъ средствъ, въ особенности же досуга, не давали имъ возможности привести свои труды къ желанному концу. Со времени оживленія дѣятельности въ южнорусской литературѣ, т. е. съ конца Севастопольской кампаніи, оживилась и работа надъ южнорусскимъ краемъ. Многіе изъ извѣстныхъ знатоковъ родного слова съ большимъ рвеніемъ принялись за составленіе словаря южнорусскаго языка. Въ 1855 году Академія Наукъ стала-было печатать словарь г. Чужбинскаго. Въ Харьковѣ, какъ извѣстно пишущему эти строки, къ 1858 году, уже былъ собранъ весьма объемистый словарь Малороссійскаго языка. Со всѣхъ краевъ Южной Руси доходили слухи, что такой-то и такой-то собралъ значительный

словарь и продолжает собирать. Издатель «Ужинка» въ 1856 привезъ въ Москву большое собраніе словъ, собранныхъ его собственными трудами. Я посвящалъ значительную часть досуга своего на обработку этого словаря и довелъ количество словъ его до огромной цыфры. Въмѣстѣ съ тѣмъ, обратилъ вниманіе и на составленіе грамматики, надъ которою тоже долго и тщетно потрудились. Главною помѣхою для окончанія работъ, надъ словаремъ и надъ грамматикою, было то, что до сихъ поръ не было человѣка, который бы, съ основательнымъ филологическимъ образованіемъ, соединялъ въ себѣ *близкое* знакомство со всеми южнорусскими нарѣчіями, и притомъ, во время окончательной, по-крайней мѣрѣ, обработки, находился посреди народа для постоянной провѣрки записаннаго матеріала. Каждый изъ дѣятелей украинской народности близко знаетъ одно—два нарѣчія, но не весь языкъ, въ полномъ его объѣмѣ. Этимъ же обстоятельствомъ объясняются и тѣ немилосердые упреки въ незнаніи, даже въ искаженіи народнаго языка, которые достается слышать, отъ своихъ и чужихъ, украинскимъ писателямъ; этихъ упрековъ не избѣгъ и Квітка и Шевченко. О тенденціяхъ г. Максимовича и Н. Закревскаго относительно южнорусскаго языка и говорить нечего: это тенденціи, — какъ говорятъ — омоскалить южнорусскій языкъ, какъ тенденціи иныхъ — ополячить его. Г. Куцого запросто называютъ «творцемъ неукраинскаго литературнаго языка и перемалѣвщикомъ роднаго слова». Но вотъ, *Основа* и г. Кулішъ старались уклониться отъ всякой крайности, неомоскалить и неополячить родной языкъ, — но и они не избѣжали обвиненій: г. Шейковскій — новый, юный любитель украинской народности, входитъ въ такой азартъ при мысли о «топорности» языка г. Куліша, что печатно объявляетъ этого почтеннаго дѣятеля южнорусской литературы «некомпетентнымъ судьей» относительно малоросійскаго языка, потому-де, что «онъ мало знаетъ южнорусскій языкъ, *чтобъ не сказать болѣе*»; далѣе производитъ, на этомъ же основаніи, г. Куліша въ «Тредьяковскіе нашего времени», а журналу *Основы* даетъ *благой* совѣтъ «основательнѣе изучить южнорусскій языкъ» ⁽¹⁾. Говорю — *благой* совѣтъ, потому что дѣйствительно каждому изъ насъ, неисключая *даже и самого* г. Шейковскаго, не мѣшаетъ, и очень таки не мѣшаетъ, основательнѣе изучить южнорусскій языкъ, да уже потомъ, коли наука впродъ поидетъ, да не отпадетъ охота «лѣаятыця», — читать поученія и другимъ, кто давно опередилъ насъ.

(1) Словарь Южнор. языка, Шейковскаго, стр. XIII, XV.

Я не наміренъ защищать ни языкъ г. Куліша, ни языкъ *Основы* (если такъ можно назвать языкъ различныхъ сотрудниковъ этого журнала), но не могу не указать молодымъ моимъ собратамъ на солидный тонъ *Основы*, какъ на *благой* примѣръ, достойный подражанія. Нашей братіи *пемьшаеть* хоть на время поучиться спокойствію и незаносчивости. Въдѣ до сихъ поръ, сколько мнѣ помнится, *Основа* ни разу не рѣшилась свысока осуждать чей-либо языкъ, вѣроятно потому именно, что считаетъ дѣломъ преждевременнымъ и легкомысленнымъ гремѣть бездоказательными приговорами, когда не создалась еще сколько нибудь опредѣленная мѣрка для суда. »Тѣхъ вода греблі рве« и »півний кóлосъ до землі гнѣтця, а пустій до-горі стерчить.« — Къ чему, подумаешь, эти торопливые и бездоказательные, юпитеровскіе приговоры надъ произведеніями южнорусской литературы, которые щедро расточаетъ г. Шейковскій — и гдѣ же? — въ-предисловіи къ словарю! Отчего авторъ словаря такъ видимо торопится высказать свои *новыя* мнѣнія и соображенія? Объяснить себѣ это возможно только при ближайшемъ знакомствѣ съ состояніемъ нашей литературы вообще и изслѣдованій по южнорусской народности и ея языку въ особенности. Здѣсь съ одной стороны почти нетронутая наукою почва, вызывающая на изслѣдованія, на разработку, съ другой — новость дѣятельности и юность дѣятелей, изъ числа коихъ нѣкоторые — люди безъ прочной, не только научной, но и просто жизненной, подготовки, да при томъ — пылкіе и характерные южане. Отсюда съ одной стороны — крайняя нетерпимость при рѣшеніи самыхъ мелочныхъ вопросовъ: употребленіе, напримѣръ, въ письмѣ *ъ*, *ы* или *и*, неправильное употребленіе или объясненіе малороссійскаго слова, неудовлетворительный слогъ новаго писателя — обыкновенно выводитъ этихъ дѣятелей изъ себя, какъ будто совершенно какое-то тяжкое преступленіе противъ истины, да притомъ нанесено этимъ личное оскорбленіе тому или другому изъ нихъ; съ другой стороны, естественное стремленіе дорожить своими убѣжденіями и стремленіе къ извѣстности, легче обыкновеннаго могутъ переступать границы благоразумія, и переходить въ стремленіе »славу переймати«, »на мідяні грóші слави добувати«. Тутъ-то »що голова, то й рóзумъ!«

Впрочемъ, это судьба всякой зачинающей литературы и всякой работы: покамѣстъ не вырабатается *общее*, обыкновенно случается, что

Всі покóю щіро прáгнуть,
Та не въ одинъ гужъ всі тáгнуть:
Той направо, той наліво,
А все брáття: — тó-то дівó!

Но мы отдалились отъ своего дѣла.

Полтора года тому назадъ г. Кулішъ, получа свѣдѣнія о томъ, что многіе, какъ и онъ самъ, занимаются составленіемъ южно-русскаго словаря, обратился къ нѣкоторымъ изъ нихъ съ приглашеніемъ соединить собранные ими матеріалы въ однихъ рукахъ для окончательной обработки и изданія. Несмотря на только-что упомянутое мною свойство нашихъ дѣятелей, вѣроятно, многіе согласились бы на это предложеніе, еслибы г. Кулішъ не предложилъ слишкомъ громадный планъ для будущаго южно-русскаго словаря, планъ, выполнение котораго оттянуло бы появленіе въ свѣтъ этого словаря еще лѣтъ на десять; именно: г. Кулішъ предполагалъ создать словарь не только нынѣшняго малороссійскаго языка со всеми его нарѣчіями и подрѣчіями, но и словарь нашего древняго литературнаго языка, имѣвшаго множество словъ, созданныхъ или образованныхъ въ XVI и XVII вѣкѣ въ духѣ малороссійской народности, или взятыхъ прямо изъ живой рѣчи того времени, но внослѣдствіи утраченныхъ народомъ, или же существующихъ и доселѣ, но въ иныхъ формахъ. При этомъ, конечно, должны были быть соблюдены всѣ требованія повѣйшей лексикографіи. Подобный словарь тогда только былъ бы у насъ возможенъ, когда бы наша южно-русская литература была уже значительно разработана и существовали бы какіе нибудь словари областныхъ южнорусскихъ нарѣчій; но на древнюю юго-западную литературу только-что теперь обратили вниманіе и даже еще не приступили серьезно къ ея разработкѣ; самый объемъ и составъ ея не приведенъ еще въ должную извѣстность; съ другой стороны, словарей южнорусскихъ нарѣчій не только еще не существуетъ въ печати, но — кажется — и въ рукописяхъ, потому что первые составители словарей обыкновенно заботятся составить не специальный словарь какого-нибудь нарѣчія, а общій—всего языка. Это послѣднее стремленіе господствуетъ и у южнорусскихъ дѣятелей, хотя общій (литературный) южнорусскій языкъ еще не опредѣлился и, стало быть, повидимому рациональнѣе было бы каждому составителю заняться составленіемъ specialнаго словаря родного ему нарѣчія. Но дѣло-то въ томъ, что упрямая дѣйствительность всегда живетъ своимъ умомъ, очень рѣдко слѣдуетъ нашимъ рациональнымъ совѣтамъ, и въ послѣднемъ случаѣ предпочитаетъ начинать прямо съ общаго, и только мѣстами означать частность. Принимая все это во вниманіе, конечно, слѣдуетъ считать прекрасный планъ словаря г. Куліша преждевременнымъ, непрактичнымъ. Отчетливое выполнение такого плана, возможное въ Герма-

ніи относительно нѣмецкаго языка, едва въ настоящее время дѣлается у насъ возможнымъ (и то при огромныхъ усиліяхъ)—для Велико-русскаго языка; ерго, рѣшительно невозможно для южнорускаго, гдѣ—какъ мы выше уже замѣтили—не только еще не разработана древняя югозападная литература и весьма (?) разнящіяся между собою южнорусскія нарѣчія, но какъ то, такъ и другое не приведено даже въ должную извѣстность. Пока настоитъ крайняя нужда въ обыкновенномъ полномъ словарѣ живого южнорускаго языка, хотя бы даже безъ отчетливаго указанія мѣстностей, которымъ принадлежитъ то или другое слово. Какъ бы ни было, но г. Кулишъ печатно наконецъ объявилъ о приготовленіи имъ къ изданію южнорускаго словаря. (Остался-ли онъ при прежнемъ своемъ планѣ, или нѣтъ, пишущему неизвѣстно.) Вслѣдъ за тѣмъ, г. Шейковский, авторъ »Быта Подолянъ«, объявилъ въ »Кіевскомъ Телеграфѣ«, что онъ приступаетъ къ печатанію южнорускаго словаря. Но покамѣстъ г. Шейковский готовилъ изданіе свое другой кіевлянинъ, Н. Закревскій, не предупреждая никого, напечаталъ своего »Старосвѣтскаго Бандуристу «сѣ»словаремъ малороссійскихъ ідіомовъ«, словаремъ болѣе объемистымъ, чѣмъ какой-либо изъ словарей, прилагавшихся доселѣ къ малороссійскимъ изданіямъ.

Теперь, болѣе чѣмъ когда-нибудь, всякій трудъ относительно Малороссіи — благодать Божія. Какими бы недостатками онъ ни изобиловалъ, только проникнуть былъ бы вѣрою въ свое дѣло, а то (какъ бывало въ Запорожьи) — »перехрестись, та й до курій!« Вотъ хоть бы, напр., сборникъ г. Закревскаго: по многимъ понятіямъ и матеріаламъ, ему слѣдовало бы явиться по крайней мѣрѣ лѣтъ 20 тому назадъ; но онъ явился въ 1861 году и, несмотря на нѣкоторые недостатки, оказывается трудомъ не только не лишнимъ, но даже весьма и весьма полезнымъ. Сборникъ этотъ весьма мало представитъ новаго для чело-вѣка, постоянно интересовавшагося Малороссіей и хорошо знакомаго съ тѣмъ, что писано было о ней; но много-ли у насъ такихъ людей? Правда, въ наше время явилось много людей интересующихся Малороссіей; но гдѣ имъ рыться по различнымъ изданіямъ для отысканія того, что малороссійскаго издано было въ свѣтъ? А здѣсь они встрѣтятъ, напри-мѣръ, собраніе всѣхъ, или почти, всѣхъ *изданныхъ* малороссійскихъ пословицъ и даже небольшое количество пословицъ, никогда не появлявшихся въ печати; здѣсь найдутъ они и порядочное собраніе загадокъ и собраніе общихъ (несовѣтъ, правда, основательныхъ) свѣдѣній и понятій о малороссійской народности и языкѣ, и наконецъ словарь въ одиннад-

цать слишкомъ тысячъ словъ. Польза такого труда несомнѣнна. Достоинства его равно и недостатки, (которыми онъ изобилуетъ), ясны для каждаго, съ перваго взгляда. Почтенный составитель »Старосвѣтскаго Бандуриста« полагаетъ, напримѣръ, что »приличнѣе и правильнѣе было бы называть малороссійскій языкъ — *нарѣчіемъ* русскимъ, такъ какъ оба языка суть вѣтви одного великаго Славянорусскаго племени, связанныя существенными узами, а именно: одинаковостью (единствомъ?) религіи и языка, въ которомъ, въ слѣдствіе политическихъ обстоятельствъ, явились съ теченіемъ времени иные обороты и даже чуждая выраженія для языка Русскаго, «что, несмотря однако на это различіе, языкъ обѣихъ отраслей остался въ *сущности одинаковымъ*, потому что какъ Великорусъ, такъ и Украинецъ, безъ труда другъ друга понимаютъ, чего не было бы возможно безъ одинаковости языка». Дѣйствительно, не неправильно было бы назвать южнорусскій, какъ и великорусскій языкъ, русскими нарѣчіями; но что вы будете дѣлать съ упрямою практикою! Вотъ, почтенный Шафаринъ чрезвычайно правильно называлъ все Славянскіе языки нарѣчіями; такъ бы кажется и слѣдовало ихъ называть, такъ нѣтъ: никто его не слушается, и мы поневолѣ продолжаемъ говорить: Польскій, Чешскій, Словацкій, Русскій (Великорусскій), Южнорусскій языкъ. «Бѣда, та и только: и гдѣта нема намъ волі! Связали съ словомъ языкъ свое какое-то понятіе о степени самостоятельности, опредѣленности, о степени развитія личности нарѣчія, да и даютъ это названіе кому заблагоразсудятъ, а признать такую личностью они теперь готовы чуть не каждаго человѣка, не то что какое-нибудь разнорѣчіе! Впрочемъ, и доказательства, приводимыя г. За-кревскимъ, не такъ прочны, чтобы въ этомъ случаѣ могли сколько-нибудь поколебать силу »употребленія,« практики. Великороссіянинъ и Поднѣпровскій Южнорусъ понимаютъ другъ друга безъ большого труда; но вѣдь также безъ большого труда понимаютъ другъ друга не только Болгаринъ Сербъ пограничныхъ областей, но даже гдѣ-нибудь подъ Адриано-полемъ — Грека и Турка; Полякъ и Червонорусъ, или Южнорусъ съверозападной части Волыни, частію также безъ труда понимаютъ другъ друга. Изъ этого, конечно, слѣдуетъ многое, но никакъ не то, что Южнорусскій языкъ »приличнѣе и правильнѣе было бы назвать нарѣчіемъ.« Далѣе, нельзя согласиться и съ тѣмъ, что на южнорусскій языкъ, или нарѣчіе, должно смотрѣть, какъ на нарѣчіе недавно образовавшееся изъ Славянорусскаго, подъ вліяніемъ какихъ-то (повидимому недавнихъ) политическихъ условій, — вѣроятно, подъ вліяніемъ преимуществен-

но Польши, потому что (какъ далѣ увидимъ) составитель «Старосвѣтскаго Бандуристы» черезъ чуръ большое значеніе даетъ этому вліянію, хотя въ одномъ мѣстѣ (стр. 251) и говоритъ, что «Полякамъ не удалось обезобразить ни языка, ни вѣры Малороссіянъ». Языкъ, какъ и типъ народа, не скоро теряетъ свой основной видъ. Двухъ-сотъ лѣтъ даже сильнаго вліянія, смѣси,—недостаточно для этого. Къ какому времени относить г. Закревскій то состояніе Южноруссовъ, когда они не отличались, или почти неотличались, отъ Великоруссовъ? Ко времени Ярослава I, Владиміра святого? Отвѣта на этотъ вопросъ г. Закревскій не даетъ. Въ XV вѣкѣ Малороссіяне являются намъ съ тѣмъ же типомъ и, судя по слѣдамъ вліянія народной рѣчи на литературный языкъ, съ той же физіономіею языка, какую онъ сохранилъ и доселѣ. Стало быть типъ и языкъ малороссійскій образовались прежде XV вѣка. Когда же? во время татарскаго ига, до XV вѣка? Но до XV-го вѣка вліяніе Польши на южнорусское племя не могло быть значительно. Стало быть, типъ и языкъ малороссійскій образовался, быть можетъ, подъ вліяніемъ Татаръ? Но вѣдь ближайшее къ Ордынцамъ, великорусское племя, подвергавшееся даже сильной смѣси съ Татарами, сохранило, говорятъ, свой основной типъ и физіономію языка: какимъ же образомъ южнорусская половина Славяноруссовъ успѣла такъ жестоко пострадать въ такое короткое время? Одно изъ двухъ: или нужно согласиться съ удивительною гипотезою почтеннаго академика (г. Погодина), что Малороссіяне, хотя наиболѣе близкое изъ Славянскихъ племенъ къ Великорусскому и Русское же племя, но оно долго жило гдѣ-нибудь между Чехи и Лехи—у Карпатъ, и только въ XIII вѣкѣ явилось во святую Русь, или же Малороссіяне имѣли тотъ-же типъ и тотъ-же языкъ до Татаръ, даже тогда, когда кричали Перуну: «видибай, бóже!» Быть можетъ, время Хазаръ, Варяговъ, время Владиміра и Ярослава, оказало, въ-совокупности, нѣкоторое вліяніе на измѣненіе языка и типа Южнорусскаго, но не могло же оно, какъ и время борьбы съ Польшею, слишкомъ измѣнить ихъ. Болѣе чѣмъ вѣроятно, что образованіе Великорусскаго (вѣдь не остался же онъ исконнымъ) и Малорусскаго типа и языка совершилось до прихода этихъ племенъ въ нынѣшнюю Россію, и быть можетъ еще во время зарожденія разныхъ Славянскихъ языковъ, т. е. во время распаденія Славянскаго языка на нарѣчія. Покрайней мѣрѣ, типы Даковъ на Траяновой колонѣ ясно говорятъ намъ, что въ I вѣкѣ нашей эры существовалъ уже совершенно особый типъ Великоруса и типъ Малоруса.

Кромѣ всего этого, слѣдуетъ обратить вниманіе на то, что несо-

всѣмъ справедливо сопоставляли Малороссійскій языкъ только съ Велико-русскимъ да съ Польскимъ. На самомъ дѣлѣ этотъ языкъ, послѣ Велико-русского, ближе всего подходитъ къ Словацкому и Чешскому, и *затѣмъ* уже къ Польскому языку. Если къ польскому Малороссійскій языкъ приближается только по корнямъ, по словамъ, т. е. по матеріалу рѣчи, то къ Словацкому и даже Чешскому и по корнямъ словъ и по законамъ фонетики, и даже по синтаксическому строю. Если бы наше образованное общество было также хорошо знакомо съ этими языками и западными южно-русскими нарѣчіями, какъ знакомо оно съ языкомъ русскимъ, польскимъ и кое-какъ съ ближайшимъ къ Великой Россіи нарѣчіемъ малорусскимъ, то оно давнымъ-давно отказалось бы отъ китайской тенденціи—считать все отъ срединной имперіи, перестало бы считать южнорусскій языкъ отщепенцемъ великорусскимъ, опоганеннымъ вліяніемъ Польши, и увидѣло бы въ нашемъ Южанинѣ совѣтъ иной народъ, рѣзко отличающійся отъ другихъ славянскихъ племенъ, народъ съ своимъ особымъ типомъ, особымъ характеромъ и *языкомъ*, а не нарѣчіемъ; тогда, быть можетъ, оно стало бы объяснять близость малороссійскаго языка къ велико-русскому чѣмъ-нибудь въ родѣ девятиотлѣтнаго вліянія на оба нарѣчія церковно-славянскаго языка.

У почтеннаго составителя »Старосвѣтскаго Бандуристы, не рѣдко встрѣчаются и другія подобныя мысли. Такъ, напримѣръ, на стр. VII, гл. II »О Малоросс. пѣсняхъ« онъ говоритъ: »чтоже касается до такъ называемой древности нашихъ южно-русскихъ пѣсень, то онѣ, по моему мнѣнію (можетъ быть, и ошибочному) очень нестары. Весьма многія принадлежать XVII в., или въ теченіи времени въ устахъ народа, вѣроятно, поновлены; *большая же часть сочинена въ прошломъ столѣтіи.*« А въ другомъ мѣстѣ (»нѣсколько словъ о движеніи мелодіи«, с. 133) прибавляетъ: »До тоническихъ стиховъ мы теперь не касаемся; потому что *вся Украинскія народныя пѣсни сочинены, по образцу Польскому, силлабическими стихами (?!).* Возражать на первую мысль довольно трудно, тѣмъ болѣе, что авторъ никакихъ доказательствъ не высказываетъ, а только прилагаетъ небольшое собраніе всѣмъ извѣстныхъ по разнымъ изданіямъ пѣсень, — собраніе, отличающееся *весьма плохимъ* выборомъ варьянтовъ и самихъ пѣсень. Однако и между этими новосочиненными пѣснями, и что ни-на-есть худшими варьянтами народныхъ пѣсень, вы встрѣтите опроверженіе мысли г. Закревскаго. Такъ напр. прекрасная пѣсня № 133 »Тройзілле« сохранила явные слѣды мифологической древности. —Вторая мысль, что всѣ украин-

скія народныя пѣсни сочинены, по образцу польскому, силлабическими стихами, не заслуживаетъ и возраженія.

Подобныя убѣжденія управляли авторомъ и при составленіи «Словаря малороссійскихъ ідіомовъ». Всѣ слова невеликорусскія онъ, повидимому, считаетъ заимствованными, преимущественно изъ Польскаго языка, какъ то: панъ, добродѣй, скриня, коваль и т. под.; какъ-будто оба русскіе языка не имѣютъ, напр., корней кры (скрыть, крыть), ку (ковать, кую), какъ-будто безъ участія польскаго языка одно изъ русскихъ нарѣчій не могло образовать такіе слова, какія не существуютъ почему-либо въ другомъ. Отсюда, съ одной стороны, весьма полезный пріемъ при составленіи словаря — означать и соответственные польскіе слова, съ другой — односторонность и неправильное объясненіе (переводъ) малороссійскихъ словъ; какъ напр., рабованне, П. *Rabunek*, Нѣм. *Rauben* — *порабощеніе, грабительство*; рабовати, П. *Rabować, rabuję* — *порабощать, грабить, опустошать*; между тѣмъ, тутъ же приводится примѣръ изъ старинной литературы: «Не для рабованья и обиранья городовъ нашихъ», и выше напечатана пѣсня № 20:

Годі, годі, козаченьку въ обозі лежати:
Ой, ходімо підъ Гусятинъ Жидівъ *рабовати*.
Та въ пятницю до-полудня Жидівъ рабовали;
А въ суботу въ Иванковцяхъ худобу збірали.

Да наконецъ русское и нѣкоторыхъ мѣстъ малороссійское *грабить*, малорусское *грабовати* (съ сохраненіемъ начальнаго *г*), ясно должно было бы указать, что слово *рабувати* имѣетъ первое значеніе не поработать, (работать), а *грабить*, и едва-ли гдѣ у насъ соединяется съ нимъ понятіе поработанія. Такъ точно слово «придки» (предки) у него сближается не съ древнимъ славянскимъ и русскимъ «предокъ», предки, а съ Польскимъ *przodek*; откуда взято имъ и правописаніе этого слова «продки», — какъ будто церковно-славянское и древне русское *e* не переходитъ въ южно-русскомъ языкѣ въ *и* мягкое. — Впрочемъ, неправильное объясненіе словъ у г. Закревскаго встрѣчается и безъ участія Польскаго языка. Такъ, напр., прочка онъ переводитъ: *прокъ, покой*, убѣжище, 2) удивленіе и т. д.; Между тѣмъ, какъ здѣсь же находятся у насъ слова: *прочане* — *захожіе, чужіе, выходцы*, и *прѣчки, прічки* — *уменьш. отъ прічъ* — *вонъ: «геть прічки відъ мене», «Противъ нічки помандрувавъ козакъ прічки» или: отъ здырства и утеменjenja бѣдныи люди, оставивши жилища, пошли въ прочку и въ заграничные Панства.*»

Или: — *пригустити* переводится имъ: *утѣшать* вмѣсто пригрозить, наказать и т. д.; слово *бакша* — 1) грядя на огородѣ 2) негодная трава; напр. бакшу полоти; *баки* — ротъ: Воно ёму ні въ чімъ не повірять и *баки* ёму забѣе; или сл. лящати (ажъ. по за ушами залящало) — раздаваться (?); *памёрки* — разсудокъ; *личманъ* — 1) особое состояніе людей въ простомъ быту (?) 2) родъ медалей, 3) П. lischman — сосчитанныя деньги, 4) счетоводъ и т. д.

О правописаніи г. Закревскій держится того мнѣнія, что такъ-какъ «существенное (и самое естественное) правило въ правописаніи есть то, чтобы оно основывалось на коренныхъ свойствахъ языка и было общепонятнымъ, и какъ *правописаніе библейское* болѣе или менѣе извѣстно уже всей Малороссіи, то согласно Церковно-Славянскому языку, при всякой перемѣнѣ (въ склоненіяхъ и спряженіяхъ) *удерживай коренную букву данного слова*, какъ бы она иначе ни выговаривалась. «Тогда (по его мнѣнію) будетъ однообразіе и для каждаго понятно (?). Въ противномъ случаѣ, (продолжаетъ онъ) нѣтъ общаго основанія (?), а безъ него ни *Грамматики*, ни Словаря (1)» Вслѣдствіе чего г. Закревскій держится того правописанія, которое хотѣли ввести г. Максимовичъ и нѣкоторые другіе: пиши *е, о, у, и* съ знаками ^, выговаривай *и, ы* и т. под. Такимъ образомъ, «и сѣно цѣле и козы сѣты», заключаетъ почтенный авторъ *Старосвѣтскаго Бандуриста. Розумному досить*, а мудрствующему скажемъ, что при такомъ правописаніи Малороссіяне будутъ читать всегда сообразно своему народному выговору.»

Такъ-какъ у насъ литературный языкъ еще не выработался, а стало быть не установились еще опредѣленные правила орфографіи, то вольному воля: каждый можетъ держаться какихъ угодно ему правилъ; но зато именно неопредѣленность и вызываетъ насъ въ настоящую минуту сказать о той орфографіи, которой держится г. Закревскій, двѣ, три небольшихъ замѣтки, такъ какъ здѣсь не можетъ быть мѣста большому трактату объ этомъ предметѣ.

Существенное, и самое *естественное*, какъ выражается г. Закревскій, правило въ правописаніи есть, безъ сомнѣнія то, чтобы писать такъ, какъ говоришь. Это правило строго соблюдали всѣ начальники письменности и доселѣ его соблюдаетъ народъ, знающій только какое-нибудь опредѣленное начертаніе извѣстныхъ звуковъ, т. е. азбуку. *Неестественное* же, или искусственное правило правописанія есть то, чтобы постоянно соблюдать старинный способъ изображенія въ письмѣ того или другого слова и употребленія того или другого звука, и не обращать

большого вниманія на существующее въ настоящее время произношеніе этихъ словъ и звуковъ. Слѣдуя послѣднему правилу, литература всегда является не естественнымъ, а консервативнымъ элементомъ въ историческомъ развитіи языка. Благодаря такому свойству литературы у тѣхъ народовъ, гдѣ литературное преданіе жило непрерывно, произошли большія несообразности и затрудненія въ орѳографії. Англичанинъ учить по азбукѣ, что *a* произносится такъ-то, а *i* — такъ-то; въ письмѣ же ему приказываютъ писать *a* тамъ, гдѣ, по его мнѣнію, слѣдовало бы писать *e*, и простое *i* тамъ, гдѣ непременно слѣдовало бы написать *ei* или *ai*, Французъ и доселѣ путается въ употребленіи въ письмѣ *ai*, *e*, *e* *muet*, *ai* и *o* и т. д., какъ русскій человѣкъ въ употребленіи *ь*, *e*, *э*, *ѣ*, удвоенія согласной и т. под. Согласенъ, что эти маленькія непріятности исторіи необходимы тамъ, гдѣ литературное преданіе сохранялось прочно, и такія маленькія непріятности, быть можетъ, даже не бесполезны были для старинныхъ составителей грамматикъ; но вѣдь въ малороссійской литературѣ преданіе прервано, создается литература новая, народная, а не чужеземная и не аристократическая: создается она не для избраннаго меньшинства, а для всего народа, которому грамота и просвѣщеніе не такъ-то легко даются: девятьсотъ лѣтъ вертитъ онъ въ рукахъ болгарскую (ц.-славянскую) грамоту и до сихъ поръ едва-едва (и то рѣдкій изъ среды его) усвоилъ себѣ только ея азбуку, да нѣкоторые религіозные слова, — читать-то ее хотя и можетъ кое-какъ, но понимать — почти не понимаетъ и ни одного слова ея не напишетъ правильно. Стало-быть, условія новой южно-русской литературы, какъ и самая цѣль ея — облегчить для массы южнорусскаго народа средства и способы просвѣщенія, ставятъ ее въ иное положеніе, чѣмъ то, въ какомъ находятся все другія литературы. Зная эти условія, зная, что ни наша зачинающаяся литература, ни южно-русскій народъ, не имѣютъ прочнаго, обязывающаго литературнаго преданія, довольно трудно понять, съ какой стати удалаться намъ отъ *естественнаго* правила орѳографії и стремиться обременять, запутывать ее (орѳографію) искусственными, для большинства трудно доступными и бесполезными, правилами, основанными на производствѣ словъ? Развѣ для того, чтобы подражать другимъ и копировать чужую исторію даже въ отрицательныхъ ея результатахъ? *«Правописаніе Библейское,»* говоритъ г. Закревскій, «болѣе или менѣе извѣстно уже всей Малороссіи: стало бытъ, *согласно церковнославянскому языку удерживай коренную букву* даннаго слова, какъ бы она иначе ни выговаривалась.» Но Малороссіи болѣе

или менѣе извѣстно не *правописаніе*, а *изображеніе буквъ* Кирилловскаго и новаго, гражданскаго, письма. Хорошо, что г. Закревскому близко знакомо библейское правописаніе и самый языкъ церковно-славянскій знакомъ болѣе, чѣмъ родной;—ему легко, пиша по-малороссійски, поминуть, какъ то или другое слово пишется по церковно-славянски и какія въ немъ коренныя буквы; но не веѣмъ же дана такая благодать: огромное большинство никогда такъ хорошо не владѣло древне-болгарскою грамотою и языкомъ, а въ послѣднее время и священное значеніе этого языка (какъ на Западѣ латинскаго) часъ отъ часу слабѣетъ. Какъ же быть этому бѣдному большинству? Вѣдь грамоту-то и правила правописанія мы теперь вырабатываемъ преимущественно для него, а не для гг. Закревскаго, Максимовича или для «Русскаго Вѣстника», «которымъ легко можно выучиться правильно писать и по-нѣмецки, и по-англійски и пожалуй даже по-китайски... Какъ это несчастное, менѣе всего доселѣ принимавшееся въ соображеніе, большинство можетъ догадаться, что *вѣвця* было когда-то *овенъ*, что *дѣдъ* было когда-то *дѣдъ*, или даже дядь, дядо, и т. д., что *подія*, *добродій*, согласно церковно-славянскому правописанію слѣдуетъ писать *подѣя*, *добродѣй* и т. под.; легко ли ему догадываться даже, что *стѣл*, *пѣл*, *пѣд*, *вѣд*, *вѣз* суть собственно: *столъ*, *полъ*, *подъ*, *отъ*, *возъ*, что *за-мѣжъ* собственно *за мужъ*, *огірокъ*—*огурокъ*, *огурець* и т. под. Какъ онъ можетъ, да и какая ему польза—*удерживать коренную букву даннаго слова, согласно церковно-славянскому языку?* Не разумѣе ли будетъ, при установленіи *новаго* правописанія, заботиться о томъ, чтобы *возможности* принаравливаться къ инстинктамъ этого большинства и приближаться къ естественнымъ правиламъ орфографіи? Вѣдь и самъ г. Закревскій не можетъ исполнять своего предписанія и напр., мѣстоимѣіе тотъ, та, то, пишетъ не по ц.-славянски — *той* и т. д., а *тѣй*; стало быть, считаетъ необходимымъ въ иныхъ случаяхъ не слѣдовать ц. слав. орфографіи. «Безъ сохраненія библейскаго правописанія,» говоритъ г. Закревскій, «не будетъ *общаго основанія*, а безъ него ни *Грамматики*, ни *Словаря*.» Кажу, Грицю, Богородицю! Развѣ Церковно-Славянскій языкъ не имѣетъ ни Словаря, ни Грамматики, ни общаго основанія? А вѣдь Славянскіе первоучители писали такъ, какъ говорили. Неужели почтенный издатель «Старосвѣтскаго Бандуристы» доселѣ не сроднился съ мыслию, что всякій языкъ и безъ участія ученыхъ имѣетъ свой словарь, свою стройную грамматику, и что грамматика не есть наука, учащая народъ правильно говорить на родномъ его языкѣ? Мы не смѣемъ даже сомнѣваться въ томъ, что эта азбука совре-

менной филологіи хорошо извѣстна г. Закревскому; а потому вышеприведенныя слова его объ общемъ основаніи, безъ котораго будто бы не возможны Грамматика и Словарь, объясняемъ себѣ такимъ-образомъ: авторъ доселѣ не оставляетъ «старосвѣтскаго» обыкновенія заботиться исключительно о пользахъ и удобствахъ (да и дѣйствительно ли еще это польза и удобство?) немногихъ избранныхъ и хорошо обезпеченныхъ, тамъ, гдѣ дѣло идетъ о пользѣ общей, всенародной: а потому, въ видахъ облегченія духовныхъ богачей, образованныхъ и ученыхъ людей, изучающихъ южно-русскій языкъ, предлагаетъ сдѣлать налогъ на весь народъ — заставить его и теперь и впослѣдствіи писать согласно правописанію чуждаго и мертваго языка, — стало быть, учась грамотѣ постоянно заниматься *изученіемъ* едва-ли нужнаго ему языка, а свой родной искажать на образецъ этого языка. Это-то и значить по мнѣнію нашего почтеннаго кievлянина: «и сіно ціле и кози ситі», или, вѣрнѣе, и кози цілі и вовки ситі.»

Напрасно ищетъ г. Закревскій общаго основанія для нашей орфографіи, грамматики и даже для словаря, въ ц. славянскомъ языкѣ и въ библейскомъ (какъ онъ выражается) правописаніи. Конечно, пишущій грамматику какого бы то ни было изъ Славянскихъ языковъ, Малороссійскаго же тѣмъ болѣе, не можетъ не обращаться къ этому древнѣйшему изъ славянскихъ нарѣчій, для уясненія послѣдовательнаго развитія той или другой формы, того или другого звука, и въ этомъ смыслѣ можно отчасти принимать его какъ бы за общее основаніе (хотя и это не будетъ вполне справедливо); но каждый языкъ, въ какой бы вы его моментъ ни взяли, представляетъ самъ по себѣ отдѣльное, полное цѣлое, имѣющее свое собственное *общее основаніе*, свою определенную, ясную грамматику и такой же словарь, такъ-что еслибы намъ и не былъ извѣстенъ ц.-славянскій языкъ, то все таки можно было бы составить отчетливую грамматику языка.

Стало быть—общаго основанія малороссійскаго языка всего разумнѣе искать въ самомъ этомъ языкѣ.

Иное дѣло, еслибы г. Закревской сказалъ, что мы доселѣ еще не вполне уяснили себѣ общее основаніе южнорусскаго языка, какъ совокупности всѣхъ южнорусскихъ нарѣчій, что мы ощущаемъ, стремимся къ тому, но за слабостью, быть можетъ, инстинкта централизаціи у южноруссовъ и за склонностью ихъ къ развитію личности, доселѣ еще не вполне имъ овладѣли: — въ этомъ случаѣ г. Закревскій былъ бы отчасти правъ. Дѣйствительно, до сихъ поръ еще не образовалось у насъ среды, связы-

вающей всѣ эти нарѣчія, не образовалось общаго (или вѣрнѣе — господствующаго) литературнаго языка. Нынѣ употребляемый нашими писателями языкъ есть только нарѣчіе поднѣпровскихъ Южанъ и преимущественно подрѣчіе «цебѣчне», какъ называлъ г. Куцый языкъ этой стороны Днѣпра. Этому-ли нарѣчію, ближайшему къ великорусскому языку, суждено взять верхъ и лечь въ основу будущаго литературнаго языка, или какому нибудь изъ другихъ входящихъ въ него элементовъ, или же наконецъ каждое нарѣчіе будетъ имѣть свой литературный языкъ — одному Богу извѣстно. И такъ, дѣйствительно, для почтенныхъ старинныхъ грамматиковъ нѣтъ еще привычной, необходимой для нихъ, готовой опоры — общаго литературнаго языка, и имъ, чтобы не путаться, необходимымъ кажется «начинать отъ печки» — искать этой опоры, этого общаго основанія или въ литературномъ великорусскомъ, или въ позднѣйшемъ ц. славянскомъ языкѣ. Но современному филологу, изучающему южнорусскія нарѣчія, легко и безъ этихъ подпорокъ опредѣлить законы южнорусскаго языка и общее его основаніе. Понятная вещь, однако, что разумное уясненіе этого общаго основанія никакъ не удовлетворитъ желанію г. Закревскаго — не заставить всѣхъ употреблять одно и тоже правописаніе, не приведетъ къ желанному *однообразію*: покамѣстъ невыработался общій литературный малороссійскій языкъ, одни будутъ писать: *джорело, хоче, Би*, другіе — *джерело, хочить, Буг*, третіе — *жерело, хочеть, Бог* и т. д. — Впрочемъ, г. Закревскій кажется самъ допускаетъ это разнообразіе; да и заботится-то собственно не о томъ, чтобы привести это разнообразіе къ однообразію.... О какомъ же однообразіи правописанія онъ говоритъ? А Господь его вѣдаетъ! кажется, объ однообразіи южнорусскаго съ литературнымъ великорусскимъ правописаніемъ, на сколько однообразіе это постижимо для образованнаго человѣка, — т. е. предлагаетъ сохранить *ѣ* въ концѣ словъ, *ѣ, е, у, о, ы*, какъ они употребляются въ великорусскомъ правописаніи, хотя въ южнорусскомъ языкѣ и переходятъ въ *і* и *и* и т. д.; въ иныхъ же случаяхъ, гдѣ трудно даже значками натянуть слово на великорусское и ц. славянское правописаніе, разрѣшается употреблять букву, соответствующую звуку въ томъ или другомъ малороссійскомъ словѣ. Изъ этого, конечно, въ сущности выходитъ не однообразіе, а разнообразіе и путаница: «та за те воно по учѣному». — Мы уважаемъ исторію, уважаемъ и охранительный элементъ ея, а потому не можемъ не уважать и стремленія г. Закревскаго добыть для южнорусскаго правописанія историческую почву: эта почва болѣе всего благопріятствуетъ разумному и прочному раз-

вѣтѣ, если принадлежитъ народу, составляетъ его прошедшее, если народъ, такъ-сказать, сидитъ на ней, какъ на корню; но какъ во многихъ другихъ, такъ въ-особенности въ этомъ случаѣ, не можемъ понять, съ какой стати, ради того, чтобы держаться чужой исторической почвы, обременять и запутывать исторію не только такими трудностями и несообразностями, какими тяготея и тѣ, отъ кого заимствуютъ эту почву, но, какъ обыкновенно бываетъ при пересадкахъ подобнаго рода, даже увеличивать ихъ? не понимаемъ и того, почему не слѣдуетъ принимать во вниманіе, прежде всего явныя удобства, способности и средства самого того народа, для котораго издаются законы, или вырабатывается правописание? Нельзя же предполагать, чтобы все это дѣлалось изъ боязни способствовать, въ противномъ случаѣ, разъединенію членовъ одной семьи: извѣстно — что Богъ соединилъ, того намъ не разлучить, хотя бы даже мы, съ г. Закревскимъ, изъ всѣхъ силъ старались объ этомъ. Естественныя коренныя стремленія общества и народа разрушать и не наши соломенные преграды. Да и въ самомъ ли дѣлѣ нами признаваемое *правило* орфографіи ведетъ къ такому разъединенію? Если — да, то орфографія гг. Закревскаго и Максимовича еще болѣе ведетъ къ тому же. Мы выше замѣтили, что нашъ народъ исторически усвоилъ себѣ не правописание и не языкъ ц. славянскій, а только азбуку — знаки извѣстныхъ звуковъ. Чѣмъ легче народъ можетъ выучиваться грамотѣ, — т. е. не только складывать звуки, читать, но и понимать читанное, — тѣмъ болѣе у него средствъ къ просвѣщенію, а стало быть и къ сближенію съ великорусскою литературой, потому что выучившійся хорошо читать (т. е. читать и хорошо понимать) на своемъ языкѣ, безъ затрудненія можетъ читать и понимать писанное на языкѣ родственномъ, тѣмъ же буквами, но по иной орфографіи. Правописание же, котораго держится г. Закревскій, правда, облегчаетъ великоруссу читать и понимать помалороссійски, но затрудняетъ и спутываетъ малорусса. «Розумному доѣсть», заключимъ мы словами г. Закревскаго, а для «мудрествующаго» прибавимъ, что народъ читаетъ *такъ, какъ написано*, и коверкаетъ это написанное совѣтъ не по правиламъ, — какъ вѣроятно предполагаетъ г. Закревскій., — напримѣръ: *кѡнь* (по правописанію г. З.) онъ прочтетъ не *кинъ*, а *кон*, *добродѣй* — *добродей*, *моѣй* — *моэй* или *моей*; *во́вця* — *вовця* и т. д.; потому что онъ привыкъ произносить буквы по принятой исопкѣ-вѣковъ на Руси азбукѣ, не знаетъ надстрочныхъ знаковъ и тогда только слово церковно-славянское, великорусское и даже малорусское, написанное по способу г. Закревскаго, произноситъ правильно

помалороссійски, когда пойметъ его и произнесетъ, не смотря въ книгу; а понять-то ему написанное по этому способу очень трудно.

Стремленіе навязывать нашему языку такое запутанное и сбивчивое правописаніе и «по ученому» разыскивать общее основаніе южно-русскаго языка за тридевять земель, тогда-какъ оно передъ глазами, можно объяснить себѣ тѣмъ, что многіе наши патріоты выросли или окончательно воспитались вдали отъ своего народа, — тѣмъ, что даже и родной языкъ имъ, какъ и великоруссамъ, понятнѣе становится сквозь призму господствующаго нынѣ въ великорусской литературѣ правописанія. Свое собственное впечатлѣніе и свои средства они потомъ приписываютъ и народу: имъ кажется, что и для него такъ будетъ понятнѣе и легче читать и даже писать. — Разумѣется, когда выработается у насъ одинъ общій литературный языкъ, тогда этотъ языкъ, и безъ заботъ старосвѣтскихъ малороссійскихъ дѣятелей, стѣснитъ народъ опредѣленными, свойственными ему, правилами орфографіи; но тогда — дастъ Богъ — это стѣсненіе не прійдется ему такъ солоно, какъ предложенное «Старосвѣтскимъ Бандуристою», потому-что грамотность у него конечно, уже разовьется въ значительной степени, и ему не будетъ такъ тяжело усваивать родныя орфографическія трудности.

Вотъ легкія замѣтки, которыя я почелъ необходимымъ сказать о проповѣдваемомъ г. Закревскимъ, и еще кой-къмъ, правописаніи.

Но какого бы изъ направленій, существующихъ между южнорусскими дѣятелями, ни держался г. Закревскій, какъ бы ни были ошибочны многія его мнѣнія, — все это не уменьшаетъ въ нашихъ глазахъ значенія и достоинства его книги, какъ сборника многихъ полезныхъ свѣдѣній и матеріаловъ. Въ настоящее время мы менѣе, чѣмъ когда-нибудь, можемъ давать значенія частнымъ мнѣніямъ и даже направленіямъ, которыми испещрено наше небольшое общество, и болѣе чѣмъ когда-либо обязаны цѣнить добросовѣтную передачу фактовъ и стремленіе облегчать пользованіе ими: а это-то именно и составляетъ цѣль и характеръ «Старосвѣтскаго Бандуриста». Недостаточность или невѣрность передачи и объясненія того или другого факта, конечно, не есть слѣдствіе умышленнаго желанія исказить его, или нежеланія потрудиться лишній разъ, а слѣдствіе того же, отчего, быть-можетъ, авторъ примкнулъ къ направленію нашихъ «москвофиловъ» — это тридцати-трехъ-лѣтнее пребываніе вдали отъ родины.... Этимъ почтенный авторъ объясняетъ (на стр. 614) неполноту своего «словаря малороссійскихъ ідіомовъ».

Этотъ словарь есть единственный въ всемъ сборникъ самостоятель-

ный трудъ г. Закревскаго; все остальное (какъ мы выше замѣтили) есть собраніе въ одно цѣлое прежде изданныхъ трудовъ разныхъ собирателей, съ немногими добавленіями самого г. Закревскаго.

Собрать 11,127 малороссійскихъ ідіомовъ ⁽¹⁾ (безъ производныхъ словъ), хотя бы даже изъ печатныхъ источниковъ, объяснить ихъ и издать — трудъ почтенный, за который всѣ, занимающіеся изученіемъ малороссійскаго языка, въ-особенности великорусскіе филологи, немогутъ не быть благодарны г. Закревскому. Но эти 11 тысячъ ідіомовъ (между которыми не мало словъ взято изъ недавно-изданныхъ писателей старой нашей литературы) едва ли составляютъ четвертую часть даже тѣхъ малороссійскихъ словъ, которыя угодно г. Закревскому называть ідіомами. Необходимъ новый, менѣе тощій, словарь.

«До готовой колоды добре огонь підкладати», заключаетъ г. Закревскій, желая счастья и успѣха своимъ преемникамъ по составленію южнорусскаго словаря. Но юное поколѣніе, въ лицѣ г. Шейковского, недождавшись появленія и этой «колоды», не только заявило печатно о приготовленіи къ изданію южнорусскаго словаря въ 36 тысячъ словъ, но даже издало недавно въ Кіевѣ 1-й выпускъ «Опыта южнорусскаго словаря» на буквы А и Б.

А. Г а т ц у к ъ.

(1) *Ідіомами* г. Закревскій называетъ здѣсь такія южнорусскія и употребляемыя южноруссами слова, которыя, чѣмъ-либо, рознятся отъ великорусскихъ, или суть не великорусскія. Слова *польскія*, *нѣмецкія* и *латинскія*, даже неупотребляющіяся теперь, и быть можетъ, никогда неупотреблявшіяся у народа — какъ: Эвекта, Эррата, Эскуза, безъ разбора взятые изъ старинной нашей литературы, онъ считаетъ въ числѣ малороссійскихъ ідіомовъ. По какому поводу г. Закревскій не пожаловалъ въ *ідіомы* тѣ малороссійскія слова, которыя одинаково употребляются и у малороссіянъ, какъ у великоруссовъ и другихъ славянъ — неизвѣстно.

О ПОДВИЖНЫХЪ ЗВУКАХЪ ВЪ МАЛОРУССКОМЪ ЯЗЫКѢ ⁽¹⁾.

»Развитіе языка происходитъ мало-по-малу и всякое явленіе образуется аналогически по образцу прежнихъ.«

В. Гумбольдтъ. ⁽²⁾

I. Характеристическіе *признаки* малорусскаго и великорусскаго языковъ—въ одномъ мѣстѣ извѣстной диссертациі г. Каткова «объ элементахъ и формахъ славяно-русскаго языка» (Москва, 1843.)—представлены—если можно такъ выразиться—въ яркомъ освѣщеніи. Считаемо нужнымъ привести эту краткую, но мѣткую, характеристику:

Г. Катковъ (стр. 92—93.) говоритъ: »оба элемента, *небный* и *губной*, входя равно какъ въ систему гласныхъ, такъ и систему согласныхъ, и находясь между собою въ рѣшительной противоположности, оказываютъ ощутительное дѣйствіе на цѣлый характеръ діалектовъ. — Я отвелъ названіе гортанныхъ отъ буквъ, которыя названы у меня небными (тоже у Павскаго) ⁽³⁾, ибо гортань способна только къ произношенію дыханія чистаго или свободнаго. Но буквы небнаго порядка, не будучи собственно гортанными, могутъ, въ большей или меньшей степени, имѣть гортанный характеръ.—Вообще можно сказать, по крайней мѣрѣ въ кругу славянскаго языка, что преобладаніе небнаго элемента въ нарѣчіяхъ наводитъ на нихъ гортанный характеръ, и наоборотъ: пре-

¹⁾ Сочиненія, которыми мы главнымъ-образомъ пользовались при составленіи этой статьи: Павловскаго »Грамматика Малороссійскаго нарѣчія«. Спб. 1818., Лозинскаго »Grammatyka języka Ruskiego (Malo-ruskiego)«. Перемышль. 1846., Миклошича: »Vergleichende Grammatik der Slawischen Sprachen« (малорусскіе отдѣлы). Вѣна. 1852, г. Лавровскаго »Обзоръ особенностей Нарѣчія Малорусскаго«—статья въ Ж. М. Н. Н. 1859, іюнь.

⁽²⁾ Введеніе во всеобщее языкознаніе, переводъ Биларскаго. Спб. 1859. стр. 82.

⁽³⁾ г (=g), г (=h), к, х.

обладаніе противоположнаго элемента губнаго ослабляетъ и стѣсняетъ въ цѣлой системѣ звуковъ дѣйствіе гортаннаго дыханія. — Въ такомъ сильномъ діалектическомъ отношеніи представляются намъ два вида русскаго языка: *малорусское* и *великорусское* (не во всемъ однако объемѣ) нарѣчія. Въ малорусскомъ преобладаетъ элементъ небной, въ великорусскомъ—губной; въ первомъ любимая гласная *i*, во второмъ *o*; первое доселѣ не рѣшается допустить губное придыханіе *ф*, во второмъ (за исключеніемъ *новгородскаго* и *рязанскаго* разнорѣчій, которыя сближаются съ малорусскимъ, а новгородское служить даже какъбы переходомъ отъ малорусскаго къ великорусскому) почти вовсе нѣтъ *г* = *h*.»

II. Мы останавливаемся на переходѣ *o* въ *i*, — самомъ тишическомъ въ малороссійскомъ языкѣ, ясно обнаруживающемъ преобладаніе въ немъ небнаго элемента надъ губнымъ въ системѣ гласныхъ, и задаемъ себѣ вопросъ: по какому закону происходитъ этотъ переходъ? Г. Лавровскій, въ своемъ «Обзорѣ особенностей нарѣчія малорусскаго» (Ж. М. Н. П. 1859. іюнь) развиваетъ мысль о неразрѣшаемости этого вопроса въ настоящее время.

На стр. 231—232, онъ говоритъ: «Звуки, относительно которыхъ высказано это правило (второе отличіе малорусскаго языка, у Шафарика — переходъ *o* въ *i*) представляютъ вопросъ совершенно еще не рѣшеннымъ». — *Нѣсколько ниже*: «Опредѣлить законъ, гдѣ допускается переходъ и гдѣ нѣтъ ему мѣста въ устахъ Малороссіянина, едва ли возможно при рѣзкомъ разнообразіи произношенія при однихъ и тѣхъ же условіяхъ».

На стр. 233: «Принимая въ соображеніе мѣстные говоры народные, слѣдуетъ замѣтить, что *переходъ o въ i находится въ порѣ продолжающагося еще развитія* и далеко не установившагося».

Нѣсколько ниже: Какъ свойство, такимъ образомъ, еще не вполне развившееся, быть можетъ, потому самому оно и представляетъ такъ много неопредѣленности и, по-видимому, произвола въ глазахъ языковѣдца, отыскивающаго, для каждаго явленія въ языкѣ, опредѣленный законъ; между тѣмъ этотъ законъ легко обнаружится самъ-собою, когда явленіе достигнетъ полной зрѣлости и совершенно окрѣпнетъ.»

III (1). При флексіи словъ въ малороссійскомъ языкѣ обнаружили и обнаруживаютъ взаимодѣйствіе слѣдующія два противоположныя явленія:

(1) Въ «Обзорѣ особенностей нарѣчія малорусскаго» разсматривается переходъ *o* въ *i* особнякомъ. Въ предлагаемомъ краткомъ лингвистическомъ

1-е. Обнаженіе темы слова отъ окончанія или принятіе ею окончанія, состоящаго изъ согласной и гласной, и аналогическое съ нимъ выпаденіе гласной, составляющей окончаніе или первый слогъ его.

Имена м. и ж. родовъ, оканчивающіяся согласными, являются обнаженными отъ окончанія въ *и.м. ед.*

Имена ж. р. на *а, я*, и ер. на *о, е* въ *род. мн.*, глаголы первообразные, оканчивающіе тему согласными, — въ *им. ед. м.р. прошедшаго времени* (которое есть собственно причастіе, имѣющее *им. ед.* для каждаго рода и *им. мн.* для всѣхъ родовъ). Тѣже глаголы принимаютъ въ *пр. вр.* окончанія *ла, ло, ли* (*тѣр, тѣр-ла, тѣр-ло, тѣр-ли*). Гласная *и* (*ы*)—окончаніе 2-го л. *ед. пов. накл.* и гласныя — первые слоги окончаній: *и-ю* (*вин. падежа ед. именъ ж. р., оканчивающихся согласными*), *а-ми* (*тв. мн. всѣхъ родовъ*), *і-мо, і-те* (1-го и 2-го лицъ *мн. пов. накл.*) выпадаютъ, если не останавливаютъ на себѣ ударенія (*сип, сип-мо, сип-те; глѣб-ѣю, грѣш-ми*)

2-е. Сохраненіе или вставка е и о бывлыхъ и, развившееся въ языкъ, по аналогіи съ нимъ, усиленіе е и о въ е=i и ѓ=i (1)

очеркъ—мы поставили этотъ переходъ на то мѣсто, какое онъ занимаетъ въ ряду другихъ аналогическихъ съ нимъ явленій. — Небной элементъ *і*, являющійся вмѣсто губного *о*, какъ его усиленіе и какъбы перезвукъ (*umlaut*), принадлежитъ къ системѣ гласныхъ, которыя мы называемъ *подвижными*. Эту систему составляетъ *е, о, т. н. бѣглые и ѓ=i, ѓ=i*. Къ подвижнымъ звукамъ принадлежитъ также *і*, звукъ колеблющійся между *е* и *у* (*хѣдѣ, хо-дѣ-ла, и т. п. Пѣтѣва*) Усиленіе *е* и *о* въ *і* и *ѓ* аналогично сохраненію или вставкѣ *е* и *о* — *бывлыхъ*. Мы старались провести параллель между этими явленіями, насколько она проходитъ во флексіяхъ *м.-л. языка*.

Къ этому считаю нелишнимъ сдѣлать еще слѣдующія два примѣчанія.

1) Къ именнымъ формамъ, образующимся флексіями, мы причисляемъ: падежи, какъ именнаго, такъ и мѣстоименнаго склоненій; къ глагольнымъ—наст. *вр.* (*изъяв. накл.*) и *пов. накл.* съ ихъ лицами. Кромѣ того прошедшее время съ его падежами.

2) Темы флексирующихся словъ оканчиваются или согласными или гласными. Въ послѣднемъ случаѣ, между послѣднею гласною темы и первою окончанія является согласная спайка *і* (*іогъ*). На этотъ *і* можно смотрѣть, какъ на послѣдній звукъ темы, и потому мы для упрощенія принимаемъ, что всякая тема оканчивается согласною.

(1) Павловскій, на стр. 2-й, говоритъ: «о въ односложныхъ рѣченіяхъ произносится какъ *і*, напр. *сім, піп, біг, егіа*; а ближайшіе къ Литвѣ и грубѣйшіе Малороссіяне выговариваютъ оное такъ, какъ *у* или *ю*, *мѣшая будто съ і* (*Umlaut*), напр: *куіт, пуіп, руід, сюіа*. Г. Лавровскій переходъ

Бѣглыя *е* и *о* сохраняются (въ им. ед. онѣ соотвѣствуютъ большей частью *ь* и *ѣ*) или вставляются между двумя послѣдними согласными темы, обнаженной отъ окончаній или принимающей окончаніе, состоящее изъ согласной и гласной.

Коренные *е* и *о* (мы называемъ ихъ такъ для отличія отъ бѣглыхъ) усиливаются въ *ѣ* и *ѡ*, находясь между послѣдними согласными темы, какъ въ тѣхъ формахъ, въ которыхъ она обнажается отъ окончаній или принимаетъ окончаніе состоящее изъ согласной и гласной, такъ и въ тѣхъ, въ которыхъ выпадаетъ гласная, составляющая окончаніе или первый слогъ его.

Когда слово принимаетъ окончаніе, состоящее изъ гласной или изъ слога, состоящаго изъ гласной и согласной — ни вставки, ни усиленія гласныхъ не происходитъ.

Подтвердимъ наши положенія примѣрами:

1. Им. ед: ко-зел, коз-ла; сон, сну; Д'ні-пер, Д'ніп-ро; цер-ков, церк-ва; кра-сен, крас-на; род. мн: від-ро, ві-дер; мо-лит-ва, мо-ли-тов; пр. вр: пер, пер-ла, пружу, тер, тру; мер, мру, и проч.

2. Им. ед: пѣч, пе-чи; нѣч, но-чи; Ка-нѣв, Канева; в-ѡн, в-ѡна; род. мн: се-ло, сѣл; зо-ря, зѡр; по-го-вѡр — по-го-во-ру; пр. вр. вѣз, ве-зу; во-лѡк, во-лѡк-ла, во-ло-чу.

Тв. на *и-ю*: пѣч-чю, нѣч'-чю, сѣл'-лю

тв. на *а-ми*: грѣш-ми (гро-ши); нов. накл: стѡй, стѡй-мо, стѡй-те; дѡй, на пѡй, и пр.

Итакъ, усиленіе *е* въ *ѣ* и *о* въ *ѡ* малороссійскій языкъ стремится провести въ цѣломъ стрѣ своемъ параллельно (аналогично) сохраненію или вставкѣ *е* и *о* бѣглыхъ. Вслѣдствіе своей параллельности, эти явленія никогда не сходятся, т. е. *е* и *о* бѣглые никогда не усиливаются въ *ѣ* и *ѡ*.

о въ *і* представляетъ разившимся посредствомъ *у* и *и*. Мы этого вопроса не касаемся.

Къ этому можно присоединить еще замѣчаніе изъ статьи: «Г. возводителю къ общеславянскому коренному звуку» (Москвитинъ 1843 г. № 5. На эту статью указываетъ Катковъ. Въ ней есть дѣльные замѣчанія относительно перехода *о* въ *і*):

«Со стороны Великорусской, Сѣверцы (Черн. губ.) удерживаютъ *о*: кон', далѣе отъ нихъ къ Бѣлоруссамъ *о* переходитъ въ *уі*, *уо*, *у* и *ю*: куи', куон', кун' и кюн'; со стороны Польши, у Люблинцевъ, *у*: кун', а у Карпато-Руссовъ, со стороны Словаковъ, Мадьяровъ, Волоховъ и Поляковъ, въ одномъ мѣстѣ *у*, въ другомъ *уі*, въ третьемъ *ю*, (франц. *и*), а въ четвертомъ *ы*: рук, руік, рюк, рык (рок—годъ).

Слоги, происходящіе чрезъ соединеніе послѣдней согласной темы съ окончаніями—слогами, состоящими изъ *е, о* или *ѣ, ъ* и согласнымъ, можно разсматривать, какъ темы, обнаженные отъ окончаній и потому:

1.) Гласныя окончаній: ем, ом (тв. ед.), ем, ом и ев ов, (тв. ед. ж. р. въ червонорусскомъ нарѣчіи) ⁽¹⁾, еш, ет' или ет. (2-го и 3-го лицъ ед. числа наст. вр.) можно разсматривать какъ бѣглыя (соединительныя), сохраняющіеся вслѣдствіе обнаженія темы отъ окончаній: ко-нем, волом, ду-шев, ру-ков, ве-зеш, ве-зет'.

2.) Гласныя окончаній ѣв, ѡв (род. мн.) ѡм, ѡх (дат. и мѣст. мн. по червонорусскому нарѣчію) ⁽²⁾ — какъ усиленные, вслѣдствіе обнаженія же темы отъ окончаній ⁽³⁾.

Когда слогъ ов является съ окончаніемъ *и* (какъ въ дат. ед.) или *е* (им. мн.) тогда усиленія *о* не происходитъ пес, псѡв, псо-ві; козел, коз'-лѡв, коз-ло-ві; сон, снѡв; нѡж, по-жѣв; кѡ'н, ко-нѣв; во-лѡм, псѡм, лі-сѡх.

— Иногда *е* и *о* бѣглыя при флексіи одного и того же слова играютъ и роль выпадающей гласной, — составляющей первый слогъ окончанія, состоящаго изъ гласной и согласной:

1) жнец', жен'ця (срав. ко-нем, кѡн'-ми), швец', шев-ця, ве-лиг'-ден', ве-ли-код'ня и пр.

2) о-вес, в'ѡв-са; о-рел, в'ѡр-ла; ко-нец', кѡн'-ця, о-вец', в'ѡв-ця.

IV. По какимъ техническимъ и интеллектуальнымъ требованіямъ языка (которые всегда сходятся между собою) происходятъ разсматриваемыя явленія?

О вставкѣ *е* и *о* бѣглыхъ, Лозинскій, на стр. 36—37, говоритъ: »Samogłoski *e i o* zwykły się wkładać między spółgłoskami, które razem

⁽¹⁾ Эти окончанія выродились въ червонорусскомъ нарѣчіи, вѣроятно, подъ вліяніемъ польск. языка, оканчивающаго этотъ падежъ на *a*.

⁽²⁾ Относительно послѣднихъ двухъ окончаній ссылаемся на Лозинскаго и Миклошича.

Лозинскій, на стр. 47, говоритъ: *zamjast am* (дат. мн.) *używają niektórzy om, ale tylko po miękkiej spółgłosce: ko-n'om, gos'-tom; Wagilewicz stwierdza, że w Halickiem często zamjast om-im mówią: wo-lom, psom.*

Миклошичъ (см. *Vormenlehre*) говоритъ: Рѣдки дат. падежи мн. ч на ом: о-лом, коп'ом, также рѣдки мѣстные мн. на их, ох: лісіх, во-лох, ко-н'ох.

⁽³⁾ То что мы сказали о флексическихъ окончаніяхъ, м. б. примѣнено и къ слово-образовательнымъ частицамъ: стек-ло, сте-кл'-це, по-кѡр'-ний, вло-во, слѡв'-це, сло-веч'-ко; го-ло-ва, го-лѡв'-ка, го-ло-воп'-ка. (Гласныя въ частицахъ еч, он можно разсматривать какъ, бѣглыя). Тоже можно сказать и относ. предлоговъ, напр. без'в' ѡд и пр., без'н'ого в'ѡд'ного и пр.

wymówie trudno, gdy się zaś te spółgłoski rozdzielają lub na przybraną samogłoskę spływają, ustaje ta trudność, a włożone samogłoski nazad się opuszczają: пес, пса; пі-сок, пі-ку и т. д. « Слова съ бѣглыми *е* или *о*, явившись обнаженными отъ окончаній или принявши окончаніе, состоящее изъ согласной и гласной, безъ сохраненія или безъ вставки этихъ бѣглыхъ гласныхъ, представили бы трудное для выговора стеченіе согласныхъ ⁽¹⁾. Бѣглыя *е* или *о*, сохраняясь или вставляясь между согласными темы, составляютъ изъ нихъ слогъ и тѣмъ-самымъ — если эти согласныя принадлежать къ слогу — разлагають одинъ слогъ на два. Когда слово принимаетъ окончаніе, состоящее изъ гласной, или изъ слога, состоящаго изъ гласной и согласной, — роль бѣглой гласной принимаетъ гласная окончанія.

О переходѣ *е* и *о* въ *ѣ* и *Ѧ*, Лозинскій, на стр. 25—26, говоритъ: «e, gdy jest pierwastkową głóską słowa i bywa ścieśnione, t. j. gdy się na niém następująca spółgłoska opiera, brzmi jak i: яч-мѣн', нѣс, пѣк, тѣк. Jeżeli zaś to ścieśnienie ustaje, t. j. opierająca się na e spółgłoska, od niego się oddziela, natenczas e swoje właściwe brzmienie nazad odzyskuje: яч-ме-ню, не-сла, пе-кла, текла. (Раскладка словъ: не-сла, пе-кла, текла на слоги: не-сла, пе-кла, те-кла — натыжка. Естественнѣе онѣ раскладываются на слоги: не-с-ла, пе-к-ла, тек-ла. Въ этихъ формахъ *е* сжатое не перешло въ *ѣ*, по ряду съ приведенными встрѣчаются такія формы, какъ во-лѣк-ла и т. п. Ненужно забывать, что переходъ *е* и *о* въ *ѣ* и *Ѧ* находится въ порѣ продолжающагося еще развитія). Przyczyna, dla czego e ścieśnione jak i brzmi, jest następująca: i potrzebuje ścieśnienia ust, gdy tymczasem e otwartemi wyrabja się ustami; każda zaś prawie spółgłoska wymaga ścieśnienia ust; jeżeli więc e kończy słowo lub sylabę, nie nie przeszkadza szerszemu otwarciu ust: te-be; jeżeli zaś po e spółgłoska następuje i na niém się opiera, to przeszkadza otwarciu ust, jakiego e wymaga; tym sposobem ścieśnia usta przy wyrabianiu samogłoski e, a tak e na i przechodzi, które się ścieśnionemi wyrabja ustami» ⁽²⁾. Такое же объясненіе онъ употребляетъ и для *о* сжатого.

⁽¹⁾ Трудны для выговора сочетанія собственно согласныхъ (mutae: г, к, б, п, д, т, и пр.), легки — сочетанія плавкихъ и т. п. полугласныхъ (г, х, в, ф, з, с, и пр.) съ собственно согласными (чорт, борщ и пр.)

Великор. языкъ больше терпитъ стеченіе согласныхъ, чѣмъ малороссійскій. Свидѣтельствомъ тому могутъ служить между прочимъ тѣ односложныя слова, на которыя, какъ на особенность м.-р. яз. сравнительно съ великор., указываетъ г. Лавровскій (лѣб, рот и пр.).

⁽²⁾ Такое же объясненіе употребляется въ польскихъ грамматикахъ от-

На стр. 27, онъ приводитъ слѣдующее правдоподобное исключеніе: *e nie odmienia swego brzmienia gdy następuje spółgłoska r, która wyrażając się li językiem nieprzeszkadza szerszemu ust otwarciu: верх, смерт', зер-но і т. д.* Тоже онъ относитъ отчасти и къ *o*.

Слова съ коренными *e* и *o* между послѣдними согласными темы — какъ въ формахъ обнаженныхъ отъ окончаній или принимающихъ окончаніе, состоящее изъ согласной и гласной, такъ и въ тѣхъ, въ которыхъ выпадаетъ гласная, составляющая окончаніе или первый слогъ его безъ усиленія этихъ коренныхъ гласныхъ, — представили бы сжатые слоги (исключеніе: *e* не стѣсняется звукомъ *r*). Гласные *e* и *o*, усиливаясь въ *ê* и *ô*, дѣлаютъ эти слоги легкими для выговора. Когда эти слова принимаютъ окончанія, состоящіе изъ гласной или изъ слога, состоящаго изъ гласной и согласной — гласныя окончанія, составляя съ послѣднею согласною темы слогъ, тѣмъ-самымъ разлагаютъ сжатый слогъ на два слога:

И такъ, усиленіе *e* и *o* въ *ê* и *ô* происходитъ, какъ и вставка *e* и *o* бѣглыхъ, по требованію благозвучія малороссійскаго языка для облегченія выговора слоговъ.

V. Мы считаемъ нужнымъ сдѣлать свои замѣчанія на тѣ шаткія соображенія, которыя представилъ г. Лавровскій относительно перехода *e* и *o* въ *ê* и *ô*.

О переходѣ *e* въ *ê* въ «Обзорѣ особенностей нарѣчія малорусскаго упоминается мимоходомъ.

На стр. 231-й, г. Лавровскій говоритъ: «Довольно много есть словъ, гдѣ *i* смѣнило *a* и *y*, и еще больше случаевъ перехода *e* въ *i*, какъ *вѣі*, *мѣж-ду*, *пі-ро* (пе-ро), *слѣз-но*. *E* въ словѣ *пе-ро* не есть звукъ сжатый, но *серединный* между *e* и *i*, какъ напр. въ-словѣ *ме-ня* *велико-русскомъ*.

О переходѣ *o* въ *ô*, г. Лавровскій, *для приведенныхъ выше оговорок*, говоритъ:

Во 1-хъ, на стр. 233: «Рядомъ съ переходомъ *o* съ удареніемъ въ *i*, малорусск. нарѣчіе заключаетъ въ себѣ множество словъ, въ которыхъ, при всей очевидности ударенія, *o* рѣшительно не допускаетъ перехода; и наоборотъ, не мало найдется и такихъ словъ, гдѣ подобный

носительно перехода сжатыхъ: *e* въ *é* (=і, ы) и *o* въ *ô* (=у). Въ великорусскомъ яз. (тоже и въ польск.) усиливается консонантизмъ сжимающей слогъ согласной: *рѣв*, *ро-ва*, *роф*, *рва*; *лѣб*, *лоба*, *лоп*, *лба* и пр.

переходъ существуетъ, хотя надъ о нѣтъ ударенія. Такъ Малороссіянинъ говоритъ: *без-моз-кий*, *без-ро-гий*, *во-ша, год*, *го-лий*, *го-луб*, *го-мѣн*, *до-во-лі*, *до-сі*, *дох-лий*, *дош-ка*, съ другой стороны: *в'ѣк-но*, *в'ѣв-ця*, *гвѣз-док* (о въ слогѣ док бѣглое) и т. п.

Изъ одиннадцати первыхъ словъ не подходятъ подъ нашъ законъ четыре. Но на ряду съ *дох-лий* встрѣчается и *дѣх-лий*, вмѣсто слова год употребляется чаще (въ Кіеве. губ.) *рѣк*; *ро-ку*. Остаются: *без-моз-кий* и *дошка*.

Во 2-хъ, на той же стр: »Можно развѣ отдѣлить одну часть словъ, выговоръ которыхъ однообразенъ и опирается на твердомъ началѣ первоначальной долготы гласнаго а, развившагося въ русск. языкѣ, въ силу его полногласія, въ два о: *это о на обоихъ мѣстахъ остается неизмѣннымъ, хотя бы и было на немъ удареніе (?)*; отсюда: *бо-ло-то*, *во-лос*, *во-ро-та*, *до-ро-га*, *го-лод*, *го-лос*, *хо-лод* и др., да род. падежи мн. числа на *ов-ев*, которые безъ исключенія произносятся за *і*.« Какъ въ живой народной рѣчи, такъ и въ »Сборникахъ« мы встрѣчали очень часто и им. падежи ед. ч. *во-лѣс*, *го-лѣд*, *го-лѣс*, *холѣд* и род. падежа мн. *бо-лѣт*, *во-рѣт*, *до-рѣг* и тв. падежа мн. (за) *во-рѣта-ми*. Также мы встрѣчали *во-лѣк* (отъ *влѣшти*), *че-рѣд* (отъ *чрѣда*) и пр.

Въ 3-хъ, на той же стр. »Быть можетъ, сюда же слѣдуетъ отнести и односложныя слова, въ которыхъ о соответствуетъ глухому древнему ъ, какъ *лоб* (*лѣбъ*), *вонъ* (*вѣнъ*), *гдѣ о не терпитъ обращенія въ і (?)*, но, наравнѣ съ такими словами, не допускаютъ *і* и слова, въ которыхъ о совсѣмъ другого происхожденія, какъ *зоб*, *вор*, хотя Малороссіянинъ всегда произноситъ *бѣк*, *дрѣк* и т. п.« На ряду съ *лоб* встрѣчается и *лѣб*; въ значеніи словъ *воръ*, *воровать*, употребляется (въ Кіев. губ.) *зло-дій*, *крас-ти*; слова *вон* и *зоб* намъ неизвѣстны.

Въ 4-хъ, на стр. 232 — 233: »Этотъ переходъ находится въ тѣсной связи не столько съ удареніемъ, сколько, вѣроятно, съ утраченною уже долготою и краткостію звуковъ гласныхъ. Намекъ на это дѣлаютъ косвенныя падежи: при томъ же удареніи въ им. и род. съ слѣдующими падежами косвенными (т. е. при удареніи постоянномъ), о, измѣненное въ ѣ въ первомъ, удерживается во второмъ и далѣе; такъ, *дрѣк*, род. *дро-ку*; *дѣл*, *до-лу*. Только тогда ѣ остается неизмѣняемымъ во всѣхъ падежахъ, когда и въ им. нѣтъ надъ нимъ ударенія (т. е. при удареніи подвижномъ): *в'ѣвця*, *в'ѣвці*, *в'ѣвцѣ ю*.

М. А н д р і е в с к і й.

30-го ноября 1861 г.

Кіевъ.

СТАТИСТИЧЕСКІЯ СВѢДѢНІЯ

ОБЪ УКРАИНСКИХЪ НАРОДНЫХЪ ШКОЛАХЪ И ГОСПИТАЛЯХЪ ВЪ XVIII ВѢКѢ.

Вопросъ о народныхъ училищахъ въ настоящее время является однимъ изъ важнѣйшихъ въ нашей общественной жизни. Послѣ прекращенія крѣпостнаго права, и общество, и правительство должны обратить на этотъ вопросъ едва ли не главное свое вниманіе.

До настоящаго времени, литература какъ-то мало касалась этого предмета; она обезживала только частные вопросы народнаго образованія; главный вопросъ — на какихъ основныхъ началахъ должны быть заводимы народныя школы — былъ упущенъ. Между тѣмъ, правительство обнародовало свой «проектъ общаго плана устройства народныхъ училищъ», и теперь, болѣе чѣмъ когда нибудь, необходимо литературѣ заявить мнѣніе общества объ этомъ дорогомъ для насъ дѣлѣ и тѣмъ помочь правительству устроить его на такихъ началахъ, которыя бы могли принести дѣйствительную пользу народу.

Ввиду сказаннаго, мы считаемъ нелишнимъ представить здѣсь, для *свѣдѣній*, статистическія данныя объ украинскихъ народныхъ школахъ, существовавшихъ въ прошломъ вѣкѣ. Нѣкоторые соображенія, по поводу предлагаемыхъ цифръ, мы выскажемъ ниже; а теперь замѣтимъ, что онѣ взяты нами изъ ревизскихъ полковыхъ книгъ *сѣобочной* Украины (1), сохранившихся въ архивѣ бывшей Малороссійской Коллегіи (2).

(1) Украина лѣваго берега Днѣпра раздѣлена была, какъ извѣстно, на девять полковъ; въ архивѣ мы нашли книги только семи полковъ; стародубскія и гадацкія — утеряны.

(2) Архивъ этотъ хранится при Черниговскомъ губернскомъ правленіи и заключаетъ въ себѣ драгоцѣнные матеріалы для исторіи Украины XVIII в. Со-временемъ мы надѣемся подробнѣе поговорить объ этомъ архивѣ, до сихъ поръ почти неизвѣстномъ.

Число школъ обозначено, въ этихъ книгахъ; въ спискахъ дворовъ, свободныхъ отъ постоянной повинности; наряду со школами, обозначено и количество госпиталей (*шпитали*), въ которыхъ жили бездомные старики, нищие (*старці*). Находя свѣдѣнія объ этихъ госпиталяхъ также заслуживающими вниманія, мы помѣщаемъ ихъ здѣсь же.

1) Полкъ Нѣжинскій (1747 г.)

Сотни.	Горо- да.	Мѣстеч- ка.	Села.	Дере- вни.	Слобод- ки.	Школы.	Госпи- тали.
1) Первая полковая	1	—	9	1	—	11	10
2) Вторая —		—	14	2	—	16	12
3) Третья —		—	6	—	—	8	6
4) Мринская . . .	—	1	4	2	—	2	4
5) Олишевская . . .	—	1	4	—	1	6	4
6) Дѣвицкая . . .	—	1	5	—	—	8	7
7) Веркѣвская . . .	—	1	5	—	—	5	2
8) Прохорская . . .	—	—	8	—	—	8	8
9) Ивангородская . . .	—	1	4	—	—	5	3
10) Бахмацкая . . .	—	1	3	—	—	5	5
11) Коновотская . . .	—	1	8	—	—	15	10
12) Борзенская . . .	1	—	11	—	—	14	9
13) Шаповаловская . . .	—	1	4	—	—	5	4
14) Батуринская . . .	—	1	8	—	—	10	10
15) Новомлинская . . .	—	1	5	2	—	8	7
16) Кролевецкая . . .	—	1	6	—	1	11	11
17) Коропская . . .	—	1	9	—	—	13	13
18) Глуховская . . .	1	—	42	8	1	43 (1)	36
19) Воронежская . . .	—	1	8	—	—	14	14
20) Ямпольская . . .	—	1	4	—	—	8	7
21) Въ Нѣжинск. полку 3	14	167	15	3 (2)	217	182	

2) Полкъ Лубенскій (1745 г.)

Сотни.	Горо- да.	Мѣстеч- ка.	Села.	Дере- вни.	Слобод- ки.	Школы.	Госпи- тали.
1) Полковая . . .	1	1	33	7	—	28	7
2) Лукомская . . .	2	1	15	5	4	14	8

(1) Въ самомъ Глуховѣ число школъ не показано.

(2) Кромѣ слободокъ, въ ревизскихъ книгахъ показаны еще и хутора, но цифру послѣднихъ мы не сочли нужнымъ помѣщать здѣсь.

Сотни.	Горо- Мѣстеч- Села. Дер- Слобод- Школы. Госпи-						тап.
	да.	ка.	внп.	кп.	тап.	тап.	
3) Чигриндубровская . . .	1	2	10	4	1	14	8
4) Пирятинская . . .	1	1	32	5	—	28	19
5) Чорнусская . . .	1	1	12	—	—	11	7
6) Городисская . . .	1	—	5	—	—	—	—
7) Сенчанская . . .	1	—	11	1	—	15	12
8) Лохвицкая . . .	1	—	13	6	—	5	4
9) Глинская . . .	1	—	8	3	—	10	8
10) Роменская . . .	1	—	32	5	—	29	18
11) Смѣлянская . . .	—	1	4	—	1	10	10
12) Константиновская волость, влад. гр.							
Головкина . . .	—	1	5	1	—	4	3
13) Берестовецкая во- лость, влад. его же.	—	1	1	1	—	2	2
14) Жуковск. волость.	—	—	2	—	—	2	1
14) Въ Лубенск. полку.	11	9	183	38	6	172	107

3) Полкъ Черниговскій (1748 г.)

Сотни.	Горо- Мѣстеч- Села. Дер- Слобод- Школы. Госпи-						тап.
	да.	ка.	внп.	кп.	тап.	тап.	
1) Полковая . . .	1	—	6	4	—	11	9 ⁽¹⁾
2) Бѣлоусская . . .	—	—	9	10	—	4	3
3) Выбельская . . .	—	—	5	4	—	4	3
4) Слабинская . . .	—	—	6	5	—	3	2
5) Роисская . . .	—	—	10	11	—	9	9
6) Любецкая . . .	—	1	8	27	—	14	5
7) Седневская . . .	—	1	12	6	—	11	7
8) Городницкая . . .	—	1	15	3	—	17	18
9) Березнинская . . .	—	1	2	3	—	8	9 ⁽²⁾
10) Столенская . . .	—	—	4	—	—	5	5
11) Синявская . . .	—	1	3	1	—	4	4
12) Менская . . .	1	—	10	2	—	11	12
13) Вольнская . . .	—	—	4	4	—	4	5
14) Сосницкая . . .	—	1	9	1	—	13	13 ⁽³⁾
15) Киселевская . . .	1	5	7	—	—	8	8
16) Понорницкая . . .	—	1	21	2	—	18	12
16) Въ Черн. полку.	2	8	129	90	—	154	124

⁽¹⁾ Изъ этого числа, въ самомъ Черниговѣ, 9 шк. и 9 госпит.

⁽²⁾ Изъ этого числа, въ самомъ Березномѣ, 5 шк. и 6 госпит.

⁽³⁾ Изъ этого числа, въ самой Сосницѣ, 6 шк. и 6 госпит.

4) Полкъ Переясловскій (1744 г.) 322

Сотни.	Горо- да.	Мѣстеч- ка.	Села.	Дере- вни.	Слобод- ки.	Школы.	Госпи- тали.
1) Первая полковая	1	—	12	3	—	10	—
2) Вторая —	1	—	13	1	—	11	5
3) Трехтемировская	1	—	6	1	—	10	8
4) Воронковская . .	—	1	8	2	—	9	5
5) Барышпольская . .	—	1	6	2	—	8	8
6) Березанская . . .	—	1	8	2	—	9	—
7) Басаньская . . .	—	1	10	6	—	1	1
8) Быховская . . .	—	—	7	4	—	6	—
9) Яготинская . . .	—	1	10	2	—	12	1
10) Гелмязовская . . .	—	1	9	1	—	9	4
11) Золотоношская . .	—	—	10	—	—	7	4
12) Кропивянская . . .	—	1	5	4	—	4	4
13) Пирклевская . . .	—	1	11	7	—	8	4
14) Пѣщанская . . .	—	1	1	—	—	3	2
15) Домонтовская . . .	—	1	2	—	—	3	3
16) Бубновская . . .	—	1	3	—	—	4	2
17) Липляевская . . .	—	1	1	1	—	2	1
18) Чеховская волость	—	1	1	—	—	3	—
18) Въ Переясл. полку	2	13	123	36	—	119	52

5) Полкъ Полтавскій (1745 г.)

Сотни.	Горо- да.	Мѣстеч- ка.	Села.	Дере- вни.	Слобод- ки.	Школы.	Госпи- тали.
— Полтава	1	—	—	—	—	6	6
1) Первая полковая.	—	—	21	—	1	24	11
2) Вторая полковая.	—	—	17	2	1	15	5
3) Великобудисская	—	—	1	—	—	5	3
4) Решетилловская . .	—	—	1	—	—	6	5
5) Старосанжаровская	—	—	1	—	—	7	3
6) Новосанжаровская	—	—	1	—	—	5	2
7) Бѣлицкая	—	—	1	—	—	5	3
8) Кобеляцкая	—	—	1	—	—	7	2
9) Сокольская	—	—	1	—	—	4	—
10) Кишенская	—	1	2	—	—	1	—
11) Переволочанская	—	—	1	—	—	3	—
12) Керебердянская . .	—	—	1	—	—	5	1
13) Нехворощанская	—	—	1	—	—	—	—

Сотни.	Горо- да.	Мѣстеч- ка.	Села.	Дере- вни.	Слобод- ки.	Школы.	Госпи- тали.
14) Маяцкая	—	—	1	—	—	1	—
15) Царичанская . .	—	—	1	—	—	1	—
16) Китайгородская .	—	—	1	—	—	2	—
17) Орлянская	—	—	1	—	—	—	—
18) Старосамарская .	—	—	1	—	—	1	1
19) Въ Полтавск. пол.	1	1	55	2	2	98	42

(6) Полкъ Прилуцкій (1740 г.)

Сотни.	Горо- да.	Мѣстеч- ка.	Села.	Дере- вни.	Слобод- ки.	Школы.	Госпи- тали.
1) Полковая	1	—	31	2	—	27	20
2) Журавская	—	1	2	1	—	—	2
3) Варвинская	—	—	9	1	—	9	2
4) Сребранская	—	1	13	1	—	13	5
5) Иваницкая	—	1	5	—	—	4	4
6) Ичанская	—	1	7	—	—	7	6
7) Монастырская . . .	—	1	4	2	—	4	5
8) Карабутовская . . .	—	1	8	—	—	—	—
9) Красноколядинская	—	1	8	—	—	5	9
10) Въ Прилуцк. полку	1	7	87	7	—	69	53

7) Полкъ Миргородскій (1741 г.)

Сотни.	Горо- да.	Мѣстеч- ка.	Села.	Дере- вни.	Слобод- ки.	Школы.	Госпи- тали.
1) Полковая	1	1	16	1	—	—	—
2) Хорольская	1	—	11	4	—	—	—
3) Власовская	1	—	1	1	—	3	3
4) Кременчужская . .	1	—	—	4	—	2	2
5) Городисская	1	—	2	4	—	3	4
6) Потоцкая	1	—	1	—	—	2	—
7) Омельницкая	1	1	—	1	—	5	4
8) Голтвянская	1	—	4	1	—	5	4
9) Остаповская	1	—	4	—	—	7	7
10) Бѣлоцерковская .	1	1	1	—	—	2	2
11) Богацкая	1	—	1	—	—	3	1
12) Устивицкая	1	—	1	1	—	2	1
13) Яресковская	1	—	1	—	—	—	—

Сотн.	Горо-	Мѣстеч-	Села.	Дере-	Слобод-	Школы.	Госпи-
	да.	ка.		вни.	ки.		тали.
14) Шишацкая . . .	1	—	1	—	—	3	1
15) Сорочинская . . .	1	—	4	1	—	—	—
15) Въ Мирг. полку .	15	9	48	18	—	37	29

Примѣч. Въ полковой и хорольской сотняхъ, не смотря на такое количество селъ, входившихъ въ ихъ составъ, школъ не показано; трудно впрочемъ думать, чтобъ ихъ совсѣмъ тамъ не было; вѣроятно, что число ихъ не внесено по какому-нибудь особому обстоятельству.

Что жъ это были за школы? Къ-сожалѣнію, мы не можемъ вполне разрѣшить этотъ важный вопросъ. Изъ ревизскихъ книгъ видно только, что это были «приходскія школы, учреждавшіяся почти при каждой церкви»⁽¹⁾. Обученіемъ въ этихъ школахъ занимались, какъ можно догадываться, приходскіе дьячки; по крайней мѣрѣ, при упоминаніи о той или другой школѣ, находимъ иногда прибавки такого рода: въ м. Веркѣевкѣ, напр., «школа троецкая, а въ ней живетъ дячокъ Ѳеодоръ Ивановъ и при немъ псаломщиковъ два;» въ с. Демянцахъ (переесл. п.) «школа, в ней живутъ дячки прихожіе;» въ м. Новыхъ Млинахъ «школа при церквѣ Рождества Богородицы, в которой дякъ молодикъ». Иногда съ учителемъ помѣщались и ученики; такъ, при Яготинской школѣ, замѣчено: «в ней живетъ дякъ Матвѣй Захаровъ з школьники»⁽²⁾. Другихъ свѣдѣній объ этихъ школахъ мы не имѣемъ; но, кажется, и этого достаточно для вывода того

(1) Въ ревизскихъ книгахъ школы эти постоянно называются прилагательнымъ того праздника или святаго, которому посвящена мѣстная церковь; напр. нѣжинскія школы названы — покровскою, успенскою, васильевскою, троецкою, святионикольскою и т. д.

(2) О госпиталяхъ находимъ тоже мало подробностей; говорится только, что въ нихъ жили «старцы безгрунтови», иногда прибавляется и число ихъ, не превышающее, впрочемъ, пяти. Украинскіе *старці* иногда соединялись въ товарищества, обзаводились недвижимою собственностью, которою и распоряжались сообща, для поддержки своего убогаго житія — бытія. Вотъ отрывокъ изъ акта ХУІІ в., поясняющій бытъ старцевъ: «на сотенный урядъ носовскій стали персоналитеръ Василь Герко, Иванъ Хорольскій, Юрко Демковскій, Семень Морозъ со всею братією своею, разнихъ шпиталей носовскихъ товариство убогихъ каликъ, положили — имѣючи соби отъ давнихъ рокъ легованнй на убогихъ старцовъ носовскихъ и testamentомъ подтверженный по небожчику блаженной его памяти Ивана Мозыри — млынокъ», — и не въ состояніи будучи его поддерживать, они его продаютъ (Архивъ Н. А. Маркевича).

заключенія, что *всѣ эти школы существованіемъ своимъ обязаны самому народу*. — Правительственной инициативы тутъ быть не могло; устройству школъ могло способствовать развѣ духовенство; но украинское духовенство XVIII в., завися само отъ народа, ⁽¹⁾ своей помощью этому дѣлу могло только выражать добрую волю на то народа.

Куда дѣвались эти школы впослѣдствіи, объ этомъ, кажется, нечего и говорить: вмѣстѣ съ закрѣпощеніемъ украинскаго посольства и разными перемѣнами въ быту козачьяго сословія, онѣ исчезали мало по малу.... Память объ этихъ школахъ сохранилась, впрочемъ, и до сихъ поръ: въ нѣкоторыхъ старинныхъ мѣстечкахъ (напр. Олишевкѣ, козелецк. у.) — домъ, гдѣ живутъ дьячки, называются въ народѣ и теперь »школами«. Тѣже самое какъ сообщилъ намъ В. Б. Антоновичъ, встрѣчается и въ Задніпровской Украинѣ, откуда можно заключить, что и тамъ были такія же школы.

Такимъ образомъ, фактъ о существованіи на Украинѣ, въ прошломъ вѣкѣ, народныхъ школъ, городскихъ и сельскихъ, важный самъ по себѣ, представляется намъ еще болѣе важнымъ по отношенію его къ настоящему вопросу о народныхъ училищахъ. Мы видимъ, что украинцы уже разъ

(1) Чтобы не распространяться объ этомъ, приведемъ слѣдующій случай подтверждающій сказанное нами: кіевскій митрополитъ хотѣлъ назначить, въ 1729 г. священникомъ въ Н. Млины человѣка, котораго прихожане не желали; новомлинцы жаловались гетману, и вотъ что послѣдній писалъ, по этому поводу, къ митрополиту:» подали до насъ повторную супілку знатное товариство, такожъ старшина соти новомлинской и з тамошними многими сотеннимъ товариствомъ и *посполитими*—и просили нашего повторне до вашего преосвященства писанія, чтобъ того намѣсницкаго зятя попомъ не посвящено, но *свободно бы имъ было, кого хотя иного, пожелавши, избрать* и за свидѣтельствомъ *людzkимъ*, при обыкломъ прошеніи, на священство къ ихъ парохіи виправити -- Того ради мы, разсудивши тое ихъ быть слушное прошеніе, ибо его императорское величество, приутверждая ихъ права и обыкновенія прежніе малороссійскіе, повелѣлъ на всякую власть производить не насилно, но кого пожелаютъ, по избранію волними голосами, одъ кого бы народу обидѣ и разоренія не было; яко тежъ равнимъ образомъ и священники до церквей поставляются бывало за свидѣтельствомъ парохіянъ. Пишемъ о томъ до вашего преосвященства и предаемъ тое в благоразсмотреніе, что ежели не по ихъ желанію наслатъ въ ихъ парохію священника, то чрезъ тое болше нѣчто не слѣдуетъ, кромѣ однихъ неспокойныхъ заводовъ и ссоровъ, з чого не токмо не можетъ быть при церквѣ божественной якое благочиніе, но и весьма тое и Богу будетъ противно. Зтихъ мѣръ благоволи, ваше преосвященство, к нимъ пастирски призрѣти и, не допуская ихъ в такое разореніе, вишепомянутаго дьякона имъ священникомъ не ставитъ.« (Арх. Марск. Коллеи, № 97)

заявили свою охоту къ грамотѣ, создавъ собственными средствами тѣ школы, о которыхъ мы теперь такъ хлопочемъ. Историческое невзгодье, ввидѣ крѣпостнаго права, не позволило развиваться этому дѣлу; но невзгодье это теперь миновало, и намъ нѣтъ причинъ сомнѣваться, что народъ, уже разѣ имѣвшій свои школы, если и не чувствуетъ еще потребности въ возобновленіи ихъ, за разными хлопотами по случаю совершающейся перемѣны въ его экономическомъ быту, то скоро почувствуетъ ее и заведетъ эти школы самъ. Словомъ, ввиду приведенныхъ фактовъ, не должно силою навязывать народу училища; иначе съ ними можетъ случиться то же, что мы видимъ въ школахъ, заведенныхъ здѣсь начальствомъ для дѣтей козачьяго сословія.... Мы обязаны *только помогать* народу въ этомъ дѣлѣ. То ли самое имѣетъ ввиду »проектъ устройства народныхъ училищъ« — предоставляемъ объ этомъ справиться тѣмъ, кого занимаетъ дѣло народнаго образованія (*).

А. ЛАЗАРЕВСКІЙ.

13 мая 1862 г.

С. Гиряка.

(*) Обращаемся ко всѣмъ, принимающимъ какое-либо участіе въ дѣлѣ народнаго образованія и благотворительности, съ усердною просьбою — сообщить намъ возможно подробныя свѣдѣнія о школахъ, госпиталяхъ, больницахъ и т. п., въ Украинѣ, — какъ за время до 19 февраля 1861 г., такъ и за послѣднее время. Всѣ эти свѣдѣнія — теперь въ-особенности — важны и любопытны. *Ред.*

ПО ПОВОДУ ЮЖНОРУССКАГО СЛОВАРЯ. (*)

(Письмо къ редактору «Черниовскаго Листка».)

Позвольте, для общей пользы, открыть въ вашемъ «Листкѣ» корреспонденцію по поводу Южнорусскаго словаря. Если редакція «Основы» сочтетъ нужнымъ (*готова*) принести пользу въ этомъ важномъ дѣлѣ, она можетъ перепечатывать статьи по этому вопросу, чтобы дать имъ большую гласность. Мало того, при объясненіи нѣкоторыхъ словъ нашего языка намъ будетъ нужна помощь червонорусскихъ писателей. Если «Основа» имѣетъ (*имѣетъ*) читателей въ Галиціи, то перепечатываніе ею корреспонденціи по поводу Южнорусскаго Словаря принесетъ существенную пользу, вызывая червонорусскихъ писателей къ объясненію галицкихъ, непонятныхъ для насъ, словъ.

Никто не сомнѣвается въ полезности и необходимости словаря какова бы то ни было языка, а тѣмъ болѣе—языка, богатаго словами, оборотами и формами, подобно нашему Южнорусскоку, могущему, кромѣ того, представить много данныхъ, для славянской лингвистики. Чѣмъ же объяснить то, что до-сихъ-поръ не появилось ни одного полного словаря этого языка? Я объясняю это историческими судьбами нашего народа. Какъ я сказалъ въ предисловіи къ «Словарю», *«онъ всегда находился между сцилою и харибдою»*. Въ интересъ той и другой было не благопріятствовать его развитію. Нашъ народъ шелъ самъ, безъ пред-

(*) Несмотря на выраженное г. Шейковскимъ сомнѣніе въ томъ, пожелаетъ ли «Основа» принести пользу въ дѣлѣ южнорусскаго языка, мы спѣшимъ помѣстить это обращеніе къ лицамъ, которыхъ г. Шейковскій признаетъ способными — подать ему руку помощи. Замѣчательно, что въ числѣ ихъ не названъ г. Кулишъ, который, безъ всякаго сомнѣнія, обладаетъ самымъ богатымъ запасомъ матеріаловъ для словаря, и который, — въ этомъ мы тоже увѣрены — доставилъ г. Шейковскому множество украинскихъ словъ въ своихъ сочиненіяхъ, но къ которому г. Шейковскій не благоволилъ. Мы цѣнимъ благонамѣренныя усилія г. Шейковского и, по мѣрѣ возможности, стараемся быть ему полезны; съ этою цѣлью мы начинаемъ совѣтомъ — прежде всего проникнутыя духомъ мира, и любовь къ дѣлу поставить выше самолюбія, выше самонадѣянности, которая часто губила и губить самыя добрыя намѣренія. *Ред.*

водителей. Передовыя лица, выходившія изъ него, или уносились водоворотомъ сциллы, или терялись подъ вліяніемъ харибды.

Самый большій упрекъ за неразработку нашего языка долженъ пасть на II-е Отдѣленіе Академіи Наукъ. Оно больше сдѣлало для другихъ славянскихъ нарѣчій (разумѣется, изданіемъ памятниковъ), чѣмъ для Южнорусскаго языка.

Составлять словарь какого-нибудь языка (особенно такихъ языковъ, на которыхъ или очень много писано, или очень мало) — египетская работа. Недаромъ для составленія словарей группируются общества и академіи. Но такъ-какъ цѣлостный организмъ языка и духъ его скорѣе и легче можетъ быть охваченъ однимъ какимъ-нибудь лицомъ, посвятившимъ себя исключительно этому труду, чѣмъ цѣлымъ обществомъ: то почти всегда выходитъ такъ, что словари, составленные цѣлыми обществами, далеко уступаютъ словарямъ, составленнымъ однимъ какимъ-нибудь лицомъ. Въ доказательство этого, оставя въ сторонѣ словарь Як. Гримма, укажемъ здѣсь на словари нѣкоторыхъ славянскихъ языковъ: не *сербскій* словарь Вука Стефановича Караджича, *чешскій* Юнгмана, *польскій* Богумила Линде и Мронговіуса.

Занимаясь славянскими языками и видя большой пробѣлъ въ славянской лингвистикѣ относительно научной разработки Южно-русскаго языка, я поставилъ для себя задачу, по-возможности, на-сколько позволятъ мои средства и обстоятельства, содѣйствовать научной разработкѣ Южнорусскаго языка. Первый выпускъ «Опыта Южнорусскаго Словаря» уже вышелъ. Но, увы! ни обстоятельства, ни средства не благопріятствуютъ мнѣ; я долженъ былъ выпустить первый выпускъ *не-оконченныи*. Знаю, что словарь можетъ быть только у того народа, у котораго сильно развито сознаніе *самостойности*.

Считаю своею обязанностію сказать нѣсколько словъ о недостаткахъ, которые встрѣчаются въ первомъ выпускѣ словаря, и о причинѣ ихъ.

Первый выпускъ сильно страдаетъ неполнотою. Несмотря на дополненія, сдѣланныя къ нему (стр. 161 — 176), у меня и теперь уже накопилось болѣе сотни словъ (въ первомъ помѣщено 1329 словъ), невошедшихъ въ первый выпускъ. Оно иначе и быть не могло: сразу всего сдѣлать нельзя. Къ-тому же вновь выходящія сочиненія на нашемъ языкѣ нерѣдко открываютъ новыя богатства его. Неменѣе пострадала полнота перваго выпуска и оттого, что я старался, по-возможности, устранить изъ него историческій элементъ (я имѣлъ на то свои причины). Но такъ-какъ методъ лингвистики преимущественно историко-сравни-

тельный, то въ дальнѣйшихъ выпускахъ словаря я дамъ полный просторъ историческому элементу языка и постараюсь пополнить, въ этомъ отношеніи, и первый выпускъ. Относительно полноты словаря надо замѣтить вообще, что никакой словарь *живаго* языка не можетъ быть *полнымъ* и *оконченнымъ* (хотя они иногда и озаглавливаются такъ для красоты), потому что языкъ живетъ и развивается. Другой недостатокъ перваго выпуска, — который даже важнѣе предъидущаго, — это неполнота и неопредѣленность объясненія нѣкоторыхъ словъ (нѣкоторыя слова совсѣмъ не объяснены, потому что значеніе ихъ мнѣ неизвѣстно). Для объясненія подобнаго рода словъ мнѣ нужна сторонняя помощь; въ дальнѣйшихъ письмахъ я буду выставять слова, значеніе которыхъ мнѣ или совсѣмъ неизвѣстно, или объясненіе которыхъ требуетъ болѣе полноты, точности и опредѣленности. Я совершенно согласенъ съ мнѣніемъ Як. Гримма, что «*словарь долженъ быть для всѣхъ, а грамматика для ученыхъ*».

Если такъ, то объясненія словъ должны давать самыя понятія о нихъ, а не голыя представленія. Я считаю объясненія въ родѣ слѣдующихъ: родъ растенія, родъ кушанья, родъ игрушки и т. п. совершенно рутинными, но вмѣстѣ-съ-тѣмъ и неизбѣжными во многихъ словаряхъ. Эти объясненія должны быть замѣнены болѣе точными и опредѣленными описательными объясненіями. Избѣжать подобныхъ объясненій можно двумя способами: или нужно быть специалистомъ по всѣмъ отраслямъ человѣческаго вѣдѣнія (что совершенно несовмѣстимо въ одномъ человѣкѣ), или нужно прибѣгнуть къ помощи другихъ лицъ. Я и прибѣгаю къ ней. Надѣюсь, что всякій, кому не чужды интересы нашего народа, будетъ содѣйствовать разъясненію Южно-русскихъ словъ. Я рассчитываю въ этомъ дѣлѣ особенно на помощь гг. Закревскаго, заявившаго себя очень почетнымъ трудомъ — изданіемъ болѣе 11,000 идіомовъ нашего языка, Срезневскаго, Бодянскаго, Максимовича, Гаццука, Ефименка и мн. др. Въ этомъ дѣлѣ можетъ принять участіе всякій, кому будетъ извѣстно значеніе хотя одного изъ предлагаемыхъ мною словъ; вѣдь *petit-appetit l'oiseau fait son nid*, или по польской поговоркѣ: *ziarnko do ziarnka, to będzie miarka!*

Въ-заключение я прошу помѣщать отвѣты или въ «Листкѣ», или въ «Основѣ», чтобы не нужно было рыться въ разныхъ изданіяхъ.

Кіевъ.

К. Шейковский.

ЗЪ НАРОДНІХЪ УСТЪ.

(Записано въ Слободській Україні, въ *Изюмськѣмъ* повіті *Харківської* губернії).

I.

ОПОВІДАННЯ ЧУМАКА НАСТІ СОПУНКИ.

— «Якъ чоловікъ умеръ, а діти позоставалися, то треба було якъ небудь їхъ годувати. Ніхто не поможе. Отъ я й чумакувала. Я, було, чумакамъ їсти наварю, а вони коло мого воза, та коло волівъ, усе зроблють. Такъ и чумакувала.»

Настя, чумакуючи сімъ годъ, багато світу виходила, багато дечого чула. Теперъ вона вже дуже старенька; живеть собі сама, у своїй хаті. Дочокъ поддавала, сина оженила, уже й унучята на-зрості. И діти жъ и унучята її люблять, поважають. Якъ не побачисся зъ Настею—усе хвалить «Бога милосердного» за своїхъ дітокъ добрихъ, прихильнихъ, за сусідівъ приязнихъ.

Двіръ у неї великий. Дві хати у дворі. У в'одній сама живе, у другій синъ жонатий. Одъ хати до хати широка стежка вибита; се дітвора вчащає до бабусі. Усе бігають та роснитують, чи не треба хмизу внести, або води чи не наносить зъ Дінця, чи що тамъ... У хаті, у Насті старої, чисто та любо. Икони старосвіцькі, Київської роботи, кругомъ уквітчані. Стілъ застелений чистимъ настільникомъ. По стінахъ на кілочкахъ рушники старосвіцькі, вишивані... А сама жъ бабуся така добра, такъ приязно усміхається—що й лихо, чи го-

ре,—занехаешъ всяке, якъ увійдешъ до неї въ хату. А якъ загомонить — то все »Бога милосердного« згадує, все Бога дякує, або на помічъ призиває. Та й обертаєця вона до Бога не такъ якъ инші. Вона не падає передъ нимъ якъ передъ якоюсь силою страшенною, невідомою. Ні; вона згадує Бога якъби згадала самого щирого, самого правдивого и доброго чоловіка,—такого чоловіка, що яка бъ не спіткала тебе нужда, або горе — клади на ёго сміло твою надію... вінъ визволить, вінъ допоможе. Далєбі, якъ оце такъ вона загомонить що до Бога—то здаєця що Богъ тутъ коло неї... а вона така спокійна та ясна... Ну, та нехай вона розкажує.

— «Якъ я чумакувала, та приїхали у Мішківъ, та й стали за вгородами. А звірь и завівъ на горі. Отó ми побоїлись, та й поїхали у ту слободу (тамъ и цєрква).

Отъ, Боже милостивий, стоїмó. А все въ одинъ дзвінъ дзвонять, усе въ одінъ дзвінъ дзвонять, нáче по душі. А се було у ночі. Ажъ вонó й справді дзвонили на сходъ дуні: бáриня вмірала.

Тутъ щось біжить зъ дзвоникомъ. Се бáтько, до дочкї що вмирає, такъ и турить, такъ и турить по дорóзі, та брязкотить.

А ми стоїмó. Люде плачуть по бáрині. Дóбра була; така дóбра якъ мáти.

Сидимó підъ возами, хрїстимось. А вонó на небесахъ ростворилось, нáче дорóга якá: такъ вїдно, такъ вїдно! То її душá пішла. И грамотні кáжуть що то душá пішла, то її дорóга.

А ясно, ясно—даромá що пічъ.» —

— »Чула я, розказувала мені одна жінка, що ходила у Єрусалимъ.

Якъ ити, кáже, у Єрусалимъ, то бóде тобї мóре велике. Біля того мóря єсть óстровъ великий, та могила на тїмъ óстрові. Тамъ и рай и пєкло. Та, кáже, Бóже милостивий, якъ ужé підїдешъ підъ те пєкло: крикъ тамъ, гáмъ,—крикъ и вгáву нема. Бóже мїлий, Бóже мїлий! И дєготъ иде, и вода кипить, гаряча зъ землі йде...

Такъ онъ—де тепєрѣ пєкло!.. А въ середині, кáже, ажъ клеотить, та стóгне... Вонó вже ні-що, а—вїдно—пєкло.

А доступїти, кáже, до того пєкла и за 10 верстóвъ не мóжно. Тамъ, кáже, такъ гарячє, такъ гарячє, Бóже мїлий! до ёго блїзько й наблїжитись не мóжно. Вонó пєкло, а підъ пєкломъ тартарї. Не дай, кáже, Бóже, тудї попáсти. Сохрани Бóже!

А не втічешъ, ні, не втічешъ!» —

— »Господь напусти напустивъ. Гадюки набралось у насъ такого багато, такого багато, що й землі за тимъ гадомъ не видно. И пошвъ ззивали, и молебні правили, и водою святою скрізь кропили, — ні, не помагав. Гадюкъ тихъ ажъ кішійть.

Отъ, одна молодіця й нараяла. Не давайте, каже, істи дітямъ, нехай вони молять Бога... А пошвъ и дяківъ, каже, не треба. Отожъ и не дали дітямъ істи: послушали молодіцю.

А істи дітямъ, Боже, хочетця: звісно дівора. То вони якъ почали моли́ть, якъ почали, якъ почали... Богъ и зми́лосердивсь. Знявъ ту напусти, и гадъ де дівся? Такий ні одної гадюки не зосталось.» —

— »Якъ світъ зачався, то люде такъ Богу молились. Оце по́лбжить колоду, та *плиг*! Оце тобі, Боже! (Богу, бачъ, по́переду). Та зновъ—*плиг* назадъ. Оце міні, Боже.

Такъ ось—якъ молились — и то Богъ приймавъ моли́тву...

Теперъ такий завітъ. Що тобі есть одъ міра—живи и спаса́йся,— а не по пущахъ. У миру спаса́йся, то й Господь прийме до себе. А то отті, що у монастира́хъ ченці, попристава́ли де—які у розби́шяки. а гра́мотні... а ченці! Богу, ка́жуть, за насъ мо́лютця. А на шляху хто йде—пообби́рають, або ще й убью́ть... А то й по печерахъ! Идуть бу́ло люде, а вони—де й візьму́тця,—позадува́ють свічки, та й обдеру́ть до нитки. Такі то ті пу́стельники, що за насъ грішнихъ Богу по пущахъ мо́лютця.

А підъ М...лемъ, увийдешъ у церкву, то й бережи гробі́ в кишені: ченці по́вийма́ють,—познахдо́ють.

Тамъ жі́нкі богомі́льні, яка ки́шені не по́стерече́, то якъ ви́йде зъ церкви, (а въ ки́шені й пу́стисінько), ста́не та й пла́читця на тихъ кля́тихъ. А й гладкі жъ ті ченці!... Че́рево такъ и не́се по́передъ себе,—а спаса́етця. Ще вінъ де—а че́рево єго вже тутъ, бі́ла тебе... якъ не за́давить.

Добре зробивъ бувъ Потёмка, що порозгана́въ ченці́въ зъ С.Г. .«

Зайшла я́кось у насъ съ ба́бусею рі́чъ про тихъ »княно́къ,« про тихъ богомі́локъ »ізъ дальнихъ сѣ́верныхъ стра́н,«—онъ що спо́мянувъ П. А. Кулі́шъ, у своїхъ »Украї́нськихъ Незабу́дкахъ« (*).

Не до—впо́доби вони на́шій На́сті. Тако́ї вона думки, що вони да-

(*) Основа, IX кни́ж., стр. 8.

ремне тиняютьця скрізь по світу—наче до Бога тільки й можно доступити, що зь Києва або зь Єрусалиму. Вона думає, що до начальника якого трудно доступити, бо помішників у ёго багато—ціла орда; а до Бога, каже, можно обертатьця и изь своєї хатини.

— »Я такъ думаю, що й Київъ при мині, й Єрусалимъ при мині. Не треба туди ходіти. Тільки не забувай моли́тись и вранці, и ввечері.

Треба моли́тись попереду за всіхъ православнихъ християнъ, а тамъ моли́сь за дітокъ своїхъ, коли є. А за себе не моли́сь: Богъ того не любить, не прийме. *Нехай люди за насъ молютьця.* А тобі слідъ моли́тись за християнъ, та за дітокъ, а за свої гріхі треба тільки пла́кати, та проси́ть: прости мене, Боже мій, Боже милосердний, за гріхі мої. Забери́сь у куті́къ, та на самоті й плачъ за гріхі свої. А не проси́ у Бога нічо́го для себе. Не прийме Богъ твоєї моли́тви!«

ЯКЪ АНЦІВЛОТЪ ДРАЖНИВЪ БОГА.

»У старовину такъ було. Прийде чоловікъ найма́тьця, та й служить тільки за харчъ та за одѣжу. А літо настане, то йде собі куди знає.

А коті́рий — то й десять, п'ятнадцять літъ служить тільки за одѣжу та за харчъ. Гро́шей не бра́ли.

А біль́ше такі́хъ було, що якъ літо—пийшо́въ собі! Есть у ёго ружжо́—застрѣле за́йчика, або тамъ качку, або—що, та й живе, годуетця.

А якъ зі́ма — вінъ вп'ять у найми тільки за одѣжу, та щобъ не голо́дний бувъ.

Отъ, розка́зують, одинъ чоловікъ, изъ такихъ що найма́вся, йде по—надъ о́зеромъ сте́жкою, и руши́ця вь ёго... а надъ о́зеромъ ка́мінь великий, великий!

А тутъ грі́мъ помале́ньку: *гур, гур, гур! гур, гур, гур!* и хма́рка—біла хма́ринька ма́ленька... и дивлю́сь, ка́же, що ма́ленька хма́рка, а грі́мить.

Все: *гур, гур, гур! гур, гур, гур!*

Отъ я, каже, йду та дивлюсь туді (на камінь), а вонó знай ворүшитця на камені. Якъ грімъ дужче загрімить, то вонó—блись! и сховáетця.

Отъ и ставъ я за кущémъ, и дивлюся: шо вонó такé?

А вонó, каже, якъ грімъ затріщить—сховáетця; а якъ стіхне, а вонó й станóвитця стовбула, противъ Бога бачъ... дразнить Бóга.

Э, то лихá сила! Якъже! Тільки грімъ стіхне, а вонó й стáне стовбула; а якъ грімъ—и сховаеця. Все дразнить Бóга.

Отъ и ставъ я, каже, за кущémъ, та якъ стрéливъ, та й убíвъ ёго, а то бувъ Анцибóлотъ—собака, такъ якъ шáшокъ чóрний.

Отó убíвъ, та й пішовъ собі стéжкою. Якъ идé пазүстрíчъ чóловікъ, ні молодий, ні старій дуже. Иде—а ружжó у ёго, такé гáрне, такé гáрне, самé золотé та срібне,—такé гáрне ружжó.

Отъ зустрíвъ та й каже: Здрастуй, чóловіче добрий!

— Здрастуй, кажú.

— А помíнаймось... (Ні, попереду такъ:)

— Дóбре, каже, въ тебе ружжó, чóловіче; а дóбре вонó тимъ, що й берéшь ёго—христинь, и на кíлочокъ вішаешъ—христинь. (А и въ мéне стоявъ москáль такий: берé рушницю—христить, и кладé—христить). Вонá, казáвъ, на помíчъ минí стáне, якъ христítиму.»

— Помíнаймось, каже, Бóгъ.»

А то бувъ, бáчте, самъ Бóгъ.

— У тебе,—одкáзуе чóловікъ,—ружжó золотé та срібне, а мое каже, бачъ якé простé. Намъ не слíдъ, каже, минáтись.

— Та ні-такі, помíнаймось,—просить Бóгъ. Я візьмú твоé, а ти моé; а у годъ и розмíнаємось на сíмъ сáмíмъ мíсті.

Бачъ, каже, твоíмъ ружжóмъ я переведú оттíхъ проклятихъ, що менé дразнють,—онъ, каже, що ти убíвъ одного, анцибóлота, лиху тварь.

А мое ружжó, каже, хочъ грímить, такъ бье стíха. Не переведú моíмъ лихú тварь, погáну. А у годъ, у сей день, идí сíєю стéжкою, и розмíнаємось унпáть.»

Отъ и помíнались (*).

Такъ вінъ ужé такъ жде, такъ жде того гóду, якъ Бóга. Якъ

(*) Се бъ то, бачите, мусивъ Бога позичити у чóловіка таке орудíе, щобъ можно було ему помститця надъ тварью, що дразнила его найгíрше.

підє стріляти зъ тимъ ружжѡмъ, то й не вѡє нічого, а гримъ за-
гриміть.

Отъ и пройшовъ той годъ.

Идє вінъ тією стѣжкою, зъ тимъ ружжѡмъ дорогімъ,—якъ идє
ѡму назустрічъ вп'ять—такі самъ Богъ, и несє ѡго ружжѡ.

«На жъ тобі, каже Богъ, спасібі тобі, твоє ружжѡ, а оддай моє.»

Отъ якъ розмінялись, тоді Богъ и каже: «Теперъ будешъ усє
знати: де й грѡші въ землі, де що тее... Тільки не кажи людямъ
що все знаєшъ.»

А вінъ не втерпівъ—росказавъ. А якъ росказавъ, то не довго
й живъ—умеръ.

А якъ би не росказувавъ, то живъ би, мабуть, и досі.»

ЯКЪ БОГЪ ПОУЧАВЪ ЧОЛОВІКА.

Богъ ходивъ по землі тридцять годъ. Теперъ вінъ ходить тільки
шість неділь, після Великѡдня.

Отъ, рубає чоловікъ дуба у лісі, та все зъ одного бѡку, все
зъ одного бѡку.

И приходить до ѡго чоловікъ... А то Господъ.

— «Здрастуй,» каже.»

— «Здрастуй!» Такъ, зъ сѣрцемъ, одказує Богу.

— «Що се ти, чоловіче, робишъ? Ти, каже, рубаєшъ дуба, та
все зъ одного бѡку. Гляді, каже, щобъ не убивъ тебе дубъ сей.»

А вінъ:—«Такъ буде якъ Богъ дасть!» вп'ять такі зъ сѣр-
цемъ одказує Богу. «Чи вѡє, чи ні!»

Ну, слава жъ Бѡгу, що вінъ, хочъ изъ сѣрцемъ, а пом'янувъ
такі Бѡга: «такъ якъ Богъ дасть,» сказавъ. То Бѡгу й лѣгше, що
той ѡго згадує.

Отъ Богъ и пішовъ собі, а чоловікъ рубає собі, та й рубає;
та все зъ одного бѡку. Пенякуватий мабуъ бувъ.

Тільки, якъ вже надрубавъ дуже, дубъ похилився, та й при-
гнітивъ ѡго. Вінъ не вбивъ, а тільки пригнітивъ. Вже що той
чоловікъ не робивъ! И зємлю скромадивъ — ні, не відеритця зъ
підъ того дуба. Отъ, наче земля підъ нимъ вдалась, а дубъ на
ѡму трѡхи вихилився... такъ, що ѡму нічого й не болять—та не

відеритця. Лежавъ, лежавъ, а далі: »ой рятуйте, ой рятуйте, ой рятуйте! Хто въ Бѣга вірує—рятуйте!«

Отъ Богъ до ёго и прийшовъ.

— »Здрастуй, каже, чоловіче!«

— »Зрастуйте, пан'оченьку!« Та такъ уже любязно одказує Бѣгови.

— »Що се ти тутъ лежишь?«

— »Та тутъ,« каже, »приходивъ до мене чоловікъ. Здрастуй, каже; и я ёму здрастуй!«

— На що ти, каже, рубашъ дѣба все зъ одного бѣку? Вінъ тебе убѣе. А я ёму: бѣде такъ якъ Богъ дасть. Той чоловікъ пійшовъ своєю дорогою, а тутъ дѣбъ упавъ, та й мене пригнітивъ. Вірятуйте, пан'оченьку!«

Тоді Богъ узивъ одною рукою того дѣба за верхівья (*) та й вислобонивъ чоловіка, та й каже ёму:

— Э, чоловіче, чоловіче! Дуже важко Бѣгу изъ вами вѣштатися. Вінъ васъ направляє такъ, а ви своє правите. Важко Бѣгу зъ вами вѣштатися. Ви самі себе не бережете. Изъ горі не встаєтє якъ ідете; глибоко бредитє, не боїтєсь, а тѣнете; изъ горі не встаєтє убиваетєсь. Важко Бѣгу изъ вами ворѣчатися.

Береженого, кажуть, и Богъ бережє. И Бѣгови радїстно якъ ви себе бережете.»

Оттакъ Богъ научавъ чоловіка. И справді: самі себе не беремѣ, а все на Бѣга, все на Бѣга. Дежъ—такі ёму зо всіма нами вѣштатися, всіхъ насъ доглядати (*)?»

Зайшла у насъ річъ про попівъ. Дуже багато инші вимагають одъ людей за *треби*. Якъ же такі, зъ бідного чоловіка, наприкладъ кажу, за шлюбъ тягнуть пять карбованцівъ, та мішокъ пшениці,.. за молебень, *коли у церкви*, карбованця... за водосвятіє три золотихъ пятирублевихъ.—Хвалить Настя свого попа. »*Не гра-*

(*) Отъ у сімъ случаі, Богъ виходить у нашого народа міцніше одъ чоловіка.

(**) Тутъ, здаєтця, нема віри въ предопредѣленіє.» Мабуть те »предопредѣленіє« тільки про панівъ.

божитий, « каже; » а тимъ що загібають—буде мўка на тимъ світі.
Чула я:

— »Іздивъ апостолю святій на ослїті. Апостолю, чи Григорій, чи Антоній.—Іздивъ, оглядає гробї, дозбромъ. Такъ ёму Господь давъ.

Іде разъ,—ажъ кість лєжїть на гробї, и голова, и усе до маслака.

Отъ вінъ уставъ изъ того ослїті, прогромадивъ їмку и заховавъ кость. Отъ на те й іздивъ той апостолю.

Отъ и впьять, у яке время, їде вінъ тудї вдрўге. Ажъ упьять та кість на версі. Отъ вінъ и каже: »Божє милостивий! що се за кість, що ї ї землі не прийма?» А кість и каже: »Есть я пішъ.»

— »Чомъ же тебе землі не прийма?»

»Такъ, каже, ми заробляємъ (*).«

Такъ онъ—якъ ті попї, останнє загібають. У ёго вже й *прєзвірхъ* є, (**) а все загібає. Такъ и вимагають, такъ и вимагають!»

II.

ПАМ'ЯТЬ ПРО СТАРОВИНУ НАСТІ СОПУНКИ И ПАРАСКИ МОРОЗИХИ.

Приїхала до мене, у бесїду, бабуся Настя. та ще ї не одна: привезла свою сусїдку, Параску Морозиху.

— »Здрастуйте, каже, зъ недїлею васъ. Чи здоровї ночували?» (А се було вранці. Ввечерї питають, чи здоровї днївали)?

— »А я до васъ съ Параскою. Вона вамъ пісень заспїває. Дарома що стара — а така ще моторна. Минї оце у пригодї стала. Ідемо по дворї, я ї упала... та якъ би не вона, то ї досї бъ ще лежала тамъ. Підвела, спасїбі їй. Дай їй Боже, якъ упаде, то щобъ и ї підвівъ хто небудь!» (смієтця).

Параска трохи молодша одъ Настї. И вона жъ такъ, якъ и Настя, казенна, зъ одного села. Удови обї-дві. Параска смутнїйша одъ Настї. Настя и пошуткує, и поємієтця — а та все смутна, похмурна. Все сидить рукою підпершиь, все думає объ чїмсь, наче думка яка важка запала їй въ голову.

(*) Заробляємъ=заслугуємъ.

(**) Прєзвірхъ є,=всєго черезъ край.

Збіравсь и въ неї побувать у хаті, якъ просила, такъ не мавъ часу, — прозбіравсь.

Пастя попросила почастувать її (Параску) горілкою, (сама вона вже 15 годъ не пьє). — Якъ почастували — то вона трохи її повеселійшала, и пісню заспівала.

ОПОВІДАННЯ НАСТІ ПРО ОРДУ.

— »Мого батька брата та була взяла Орда; а вінъ тамъ бувъ послішничкомъ у одного татарина 5 годъ, чи що. Ото якъ бувъ вінъ послішничкомъ, такъ той татаринъ поїхавъ, та й застреливъ гадюку (вінъ знавъ, бачъ, и яку). Та кіннемъ її трічи й спаривъ у в'окроні, та й зваривъ у казанку. Отб, зваривши ту гадюку, вінъ и звівъ її, и юшгу вивъ та й посилає міти той казанокъ до річки, та приказує: »гляди, кунакъ, не кушай тутá, нічого не займай, пропаде твоя...« такъ вінъ и покуштувавъ кріхотки ті.

Отъ, каже; якъ покуштувавъ, дивлюсь: — кобіла ирже, — кобіла каже: »сідай на мене, я тебе перенесу у твій край.«

А лошакъ, стрижакъ бує, та й каже:

»А я якъ буду?

А вона й каже: »пливи за мною, переплиवेशь.«

Такъ я, каже, сівъ, та й переїхавъ. А вінъ (татаринъ) лігъ спочивати, покушавши, отой татарюга, а тамъ якъ схопитця, та до річки:

»Гей, кунакъ, я тобі щось скажу, вернись!«

— »Богъ изъ тобою!.. міні Богъ волю давъ... не вернись!«

— »Та якъ підешъ у свій край, то не їжъ каліни. Поки будешъ живий не їжъ, то будешъ усє знати. А якъ покуштуєшъ, то й не будешъ знову знати нічого.«

Ото й приїхавъ братъ зъ неволі: кінь принісъ. Та такъ и хочетця йому покуштувати тії каліни, такъ и кортить йому.

Годъ не івъ — то й усє знавъ: що яка трава говорить; якъ лісъ плаче коли його рубаютъ; що коні говорять... усє, усє, усє знавъ. А тамъ, якъ покуштувавъ — то все забувъ, нічого вже не знавъ.

И дідина мого батька була въ неволі. Вісімъ годъ послішничкою була... та такъ, каже, лахматину де найде, та приволоче —

тимъ и прикриває своє тіло. А то нічого нема, неодігнені ходять, одягала того у Орді не було.

Та й дядина утєклá. Їхъ трое й тікало. Ховáлись по бур'янахъ, по комишахъ—то що... А іли вони... отъ, коринєць який виговиряють,—то й ідять. Одна погризє-погризє, та й передасть другій, а та третій... Господи мiлостивий... натерпілись вони лиха!..»

Питаю у бабусі, чи сторожили у насъ границю, щобъ татарва не наскочила зненацька?

— А якъже не сторожили:—сторожили, и хворпости ставили. Отъ про хворпости я й сама знаю, сама їхъ бачила.

— Щожъ то за хворпости були, бабусю?

— »Хворпости?..

А чотірі стóвпи поставить, та й снóзи повбиваєть, такъ якъ бóвдуръ, та й солóму набє, такъ—таки й напхá пóвну; та впьять, на верхъ тихъ деревинъ, та ще деревини, впьять чéтверо... у гóру... щобъ вiсоко було. Та й впьять соломою набє. И впьять деревини, чотірі жъ, щобъ вiсоко було.

Такъ отó якъ ужé поставить по 3 деревини, та якъ набє соломою, та й стоить воно, стоить.

Та якъ почує, що Орда настигає, то знизу й підіалить... а вона кóрить-кóрить, та горить у гóру.

А ми було, каже бáтько, усé на гору вибiгаємъ, та дiвимосъ на ті хворпости.

То якъ далеко—онъ *Яміль* (*), а й то вiдно. Отъ якъ запáлить, то всi й знають що Орда йде... на всю Україну вiдно!

А кóло хворпóста дорóга йде, бiтий шляхъ... Кóло тихъ дорóгъ хворпóсти знáрошне становiли... А якъ орда підстúпить до *Бахмúта* (**), такъ у насъ земля гудє та гудє, а собáки зáразъ зачnúть гáвкати... почúють здалека—та й гáвкають по гóрахъ.

Отó й знають усi що Орда йде, и що вже блiзько.—А лóде, якъ попадє їхъ Орда у пóлі, то по копiцяхъ ховáютця, а Орда зáразъ и пускáє стрiлки такі. Звiсно стрiлка... летiть, летiть та й упадє... та й свiтитця... така-то яспá: такъ и ссáє, такъ и ссáє.

Отъ, якá тамъ людина й вiхонитця, щобъ то стрiлку ту собi узáти, а Орда й пiзнáє, де лóде ховáютця, та й забiрає у пóлòнь...»

(*) Двадцять верстовъ.

(**) 35 верстовъ.

Хворости ті, розказували люде, довго ще маячили по степахъ и по горахъ нашихъ. Люде їх не займали. Нашъ народъ поважає и береже всяку старовину. Тимъ-то й бабі Насті довелося подивитця на ті хворости.

Отъ, на прикладъ тому, що якъ народъ нашъ береже старовину, розкажу про каламайковий поясъ. Почувъ я що у в'одного убогого казенного чоловіка єсть старий каламайковий поясъ. Засилаю до ёго сватівъ—щобъ то купити той поясъ. Казавъ давати таку ціну—якъ вінъ схоче. Такъ щожъ? не продавъ, та й не продавъ. Самъ ходить московськимъ поясомъ підперізаний, а той, старосвіцький, пов'язує тільки у яке свято, а то въ скринці держить, хоронить. И вже на тому поясу, казали, и дірки є, такъ щожъ? не продавъ:—береже!

Розказувала міні Параска Морозиха:

— »У нашого дідуся (запорожець бувъ) таке ору́жје було, що й на грудяхъ мідне, и на спині мідне; то якъ пуля вдарить, то й одскоче, а якъ стукне, то тільки: *торо́хъ—торо́хъ* (*)! А дідъ високій бувъ, високій!—Пістолей чётверо, и ша́бля була... такъ шаблю поламали неда́вно, та поробили ножі, а оді́нь зломочо́к, то́вщенький такий, бра́ли на весі́лле...» Такъ баба Настя заразъ її й налаяла: »Якъ такий, ду́шко, не берегти було ту ша́блю... На́ що ви її поламали?..«

Далі попросили ми Параску заспівать якої старосвіцької піснї. Довго вона одмовлялась, а тамъ и заспівала про *неволю*. »Нагадали ви міні розказуючи про Орду«—казала вона до баби Насті.

Та зъ нево́лі пта́шка сви́ще,

Охъ собі волю́шку и́ще;

Кри́лля-пі́р'я переби́ла,

Ой по клі́ткамъ літа́вши.

Да кри́лля-пі́р'я переби́ла,

(*) Повинні бути латини. П. Скальковський, в'»Історіи Новой Сѣчи,« розказує на стр. 331 т. 1: »Въ древности Поляки выучили козаковъ носить нагрудники или легкіе панцири и желѣзные *шлыкы* съ перомъ нави́шнимъ или пѣту́шимъ; но товариство брони не любило...« Ні, видно у Запорозцівъ панцирі були до пізні́йшихъ часівъ. Парасці не вигадає сього, бо вона зроду не бачила ніякого панцерного війська.

Охъ по кліткамъ літавши,
 Свій гострий нісъ притупіла
 По щолгамъ (*) клювавши.
 Видишъ же (бачишъ, сказать по-просто́му) мене
 крізь клітку,
 Якъ рибочку крізь сітку.
 Мавъ я собі хоро́шую піщу,
 Ой все медъ та ситиу—
 А теперъ я мію
 Одинъ хлібъ со водою;
 Мавъ я собі хоро́шую постіль—
 Ой пухову́ю періну,
 А теперъ я мію
 Однімъ-одну́ рогожину.»

Пісні наші у насъ теперъ мало співаютьца. Все московські; або й наші, та на московський голосъ. Рідко почувешъ, щобъ хто завівъ нашу пісню, та на нашъ же голосъ.

Москалі, що повиходили вь чісту,—понаучували парубоцтво салацькихъ пісень,—що співаютьца зъ гвалтомъ и крикомъ, и щобъ походний тактъ бувъ. — Ажъ дивитьца сумно, якъ инший парубокъ, и очі заплющить, и уха руками собі позатуляє, — весь перекривитьца, та виводить:

»Охъ, у лузіхъ, у лузіхъ...«

Бувъ я разъ на весіллі: звали старшимъ бояриномъ. Сироти побралися. Та якъ завели дружки:

Охъ, и радъ-же-бъ я, дитя мое,
 До тебе встати, тобі пори́докъ дати,
 Да сира моги́ла двері залягла,
 Оконечко заклепи́ла...«

та на якийся московський ладъ!.. то хочъ изъ хати тікай... саме у пору. Хата невеличка, народу тискъ... а пісня... ажъ у в'ухахъ лящить. А тамъ, якъ повели молодихъ, у їх хату, такъ парубоцтво и завело:

Поле чистое, турецькою,
 Ми когда тебѣ поля пррайдемъ...«

(*) »Инші співають: По щолгамъ клювавши.«

Старі сердютця на молодихъ за сі піснї,—такъ що зробишь?
Мода така, одказують! Щобъ нагадати Парасці ще яку пісню, прочитавъ я їй «думу о вдовѣ и трѣхъ сыновьяхъ» (*). Прослухала, а далі їй каже: «ну, и я вамъ заспіваю. Голосъ її—якъ дитину колинуть:»

»Мати сїна колихала,
 И день и нічъ не вспиляла,
 Та думала що добрий будеть.
 Ажъ вінъ удавсь п'яниченька,
 А ще й къ тому костриченька (*),
 И вь кóсті грає, й програває,
 А свою матірѣ проганає.

»Иді, нене, прїчъ одъ мене,
 Будуть, нене, гóсті вь мене,
 У жупанахъ, та вь каптанахъ;
 А ти, нене, вь сирячїні,
 У по́дранїй запащїні.»

Пішла жъ ненька тинїючись,
 По—підъ тинню валяючись.

»Де хатка тепленька,
 Дитїна маленька
 Тудї жъ піду ночувати
 И дитїну колихати.»

(А той синóкъ, изъ хорóшими людьми богачами нагулявсь (такъ вóнó завсегдá буває), по́ки й капта́нь обідра́вся).

Та тоді вже й прóсить:

»Та йді жъ, нене, вп'ять до мене;
 Буду тебе шанувати,
 Буду тебе й хлїбомъ годувати.»

(Такъ вóна вже сказа́ла):

»Не піду вже, сінку, до тебе;

Горїуй, сінку, та своїхъ діто́къ годуй;»

(Бо ба́че, що вже синóкъ горі́є)

»А я вже буду у добрихъ людєй проживати,

Будуть лю́де мене шанувати.»

(*) Зап. о Ю. Р. т. 1, стр. 19.

(*) Сердїтьевський.

А у насъ, якъ ма́ти, колишучи дитя́, співа́є—то пла́че, пла́че...

Се пісня да́вня.

А тепе́рь такъ пісе́нь співають:

Гуде́ть-гуде́ть у, у, у, у... та кикъ!

Звісно—моско́вська мо́да.

Такъ, якъ—отъ соба́ка га́вкає, такъ тихъ пісе́нь тепе́рь співають...»

Попосміялись ми надъ тою московською модою, а тимъ часомъ бабуся *Настя* вагадала де-що про Орду.

— »Батько́ міні́ роска́зувавъ: якъ Орда́ бра́ла, то іде́ тата́ринъ ко́немъ. А такий чолові́къ, на дере́в'янці, уті́кавъ. Зъ рі́ховкою дере́в'янка. Та уті́каючи, й лі́зе чере́з тинь, та й заві́з дере́в'яною, а самъ у кро́пиву́ голово́ю, у горо́дъ.

А тата́ринъ, побачи́вши що́ та дере́в'янка ви́ткну́лась зъ горо́ду, ду́ма що́ то ру́жбъ, та: »не пугъ Ива́нъ, не пугъ; я ні, вь ме́не не́ма пугъ; я не пугъ Ива́нъ!«

А вінъ ле́жить, бо́їтця ё́го, щобъ вінъ не вби́въ, а тата́ринъ зля́кався дере́в'янки, та й уті́гъ. Такъ и ло́понувъ ко́немъ, якъ уздрі́въ дере́в'янку. Ду́мавъ, бачъ, що́ то не дере́в'янка, а ру́жбъ, а то—такі́й дере́в'янка зъ рі́ховкою.»

— »А то, бабу́ся міні́ роска́зувала: ото́ якъ Орда́ бра́ла, такъ по́роді́ля вь ха́ті́ зоста́лося, а тата́рка й уві́йшла. Прибра́ла тро́хи тамъ,—такъ ї́сти жь во́на хо́че, тата́рка, та не́знає чо́го? Такъ во́на на́прави́ла: »полі́зь, ка́же, у я́му (*), тамъ поі́сі, та во́зьмешъ и міні́ при́несешъ, и я ї́сти хо́чу.

Во́на, бачъ, полі́зла бра́ти, а ця ха́зійка, бачъ, і́ї сто́вбула́ и поста́вила у ќуху (такъ вже і́ї Богъ наві́въ). Тамъ во́на, та́я тата́рка, и зали́лась. А ха́зійнъ, бачъ, при́йшовъ, та й ба́чить що́ кі́нь е́сть (отъ що́ тата́рка при́хала). Збро́я у́сі сере́бряна—позо́лочена, а кі́нь до́брый—до́брый. Та й гово́рить: »ти жь мене за́напасти́ла.« А во́на, бачъ, ха́зійно́ві й гово́рить: »не жу́ри́сь; онъ пі́ді́ поди́вись у я́мі; тамъ тата́рка зали́лась.»

Тоди́ вони́ ко́ника оби́брали, та й пу́стили (бо́ імъ не тре́ба бу́ло ко́ня), а збро́ю со́бі забра́ли, бо́ була́, ка́жү́, сере́бряна.

А кі́нь вда́ривсь по слі́ду до-до́му.»

(*) Се бь то—у погрі́бъ.

Се, мабуть, невеличкий зломочокъ якогось давнєго широкого оповідання. Бабуся часто жалкувала що теперъ стара, багато де-чого позабувала.» Чомъ ви раньше не приїхали,—було питає:—більше бъ почули; а то теперъ яка въ насъ пам'ять? Старі вже!»

Питає я у баби, чи не чує у народі чого про Хмельницького Богдана, якъ вінъ визволяє Україну зъ—підъ Лядської кормиги? Такъ ні...

«Про Хмельницького нічого не чути, а отъ про Семєна Палія люде у насъ гомонять. Отъ и про Мазєпу розсказують, та я, старá, вже забула.

Теперъ Петро знає, а я не знаю. Старá: вже забула (*).

А мій батько, то все про Потємку розсказує. Якъ-що, то вінъ заразъ про Потємку того. А отъ, хибá про Гаркушу—такъ то вона розсáже.

— «Я Гаркушина унұка, Петрова дочка, (почала Морозиха), а єго звáли Йвáномъ Степáновичемъ. А бувъ вінъ такий, що й кұля єго не брáла, и шáбля не рубáла (и мечъ, кáже, не вóзьметь). И хочъ якé вйсько булó на єго йде, а вінъ якъ заговóрить, такъ и удила попадають зъ коней. Вінъ вмівъ, бáчте, замовляти. Якъ же у серцáхъ бувъ, то якъ замóвить, то й зъ коней попадають.

Вірно, вінъ гадюки ївъ, бо такé знавъ. Тоді такі люде були, що все знали. И батько вмівъ замовляти, а вже ми, діти, не знаємъ.

Гаркуша, Йванъ Степáновичъ, не злюбівъ своєї жінки, та й кінувъ її, и зъ дітками зъ малєнькими погінувъ.

Вона запечáлилась та й умá трóнулась. Отó жъ вона якъ задумалась, а въ неї зубъ и забóлівъ; тоді вона изсұкала шнурóчокъ изъ бєлі, та й зачепíла, та й того зұба вíрвала, та ще щєлипа повредíла. Отъ вона й трóнулась.

А дідъ тєє усє знавъ, хочъ бувъ де! Отъ якъ вінъ взнавъ, що їй не благополұшно, та й самъ приїхавъ. Приїхавъ, та й питає: «чогó се ти задумалася?» А вінъ и самъ знавъ чого вона задумалась. Вона й умá трóнулась, а вінъ знавъ, та тільки такъ питає.

А вона жъ стáла, кáжу, неблагополұшна. Булó сорóчку зніме, та такъ и хóдить.

Ї и въ погрібъ закидали, и до знáхурокъ возíли—не допомгло.

(*) Петра не довелося почути. Не мавъ часу.

Отó, якъ вінъ спита́въ, а вона́ за́разъ и сті́шила́сь. (Тутъ баба Морозиха задумалась трохи). А вони́ були, ті Запорóзці, та й *варяги* гáрні. Усі́жъ міста́ вінъ зна́є; де́ що ле́жить, де́ що сто́ить, усі́ міста́ зна́є, на́че самъ положи́въ... Онъ, скі́льки рúжівъ, скі́льки чо́го у тій моги́лі підъ Слав'янські́мъ покла́дено, усé зна́въ...

А вмеръ вінъ, дідусь, хороше́. Я зна́ю, де ё́го й поховáли. Угорóді у насъ й поховáли.

Сімъ годъ вони ходили вже непóмнячі та й перестáвили́сь...

...А здоро́вий наро́дъ бу́лі сі Запорóзці!..«

»А то, ось послу́хайте, (изняла річъ Нáстя Сопу́нка), отó, якъ Потёмка розорівъ Святогóрщину, и Запорóзцівъ пороспуска́ли... Я не знаю, чи їхъ пороспуска́ли, чи вони́ вислужили́сь, чи якъ вже та́къ бу́ло—не зна́ю, не скаж́у то́го... Ну, якъ їхъ тамъ пороспуска́ли, то й до насъ прийшо́въ у хуті́рь, полкóвникъ запорóзький Рома́нъ. Висóкий—висóкий та лі́сий. Ті́льки ё́му й во́лосея що на поті́лиці. Та й убо́гий же. У ё́го ті́льки й вели́кого бу́ло, що ймя полкóвникъ. А у́брання у ё́го не бу́ло ні́якого. У мужи́цькій сві́ті й ходи́въ. У ё́го й во́лосівъ не бу́ло. Вони́ скрі́зь тиня́лись жи́ти, —отъ и до насъ прийшо́въ.»

Що́жъ вінъ робивъ у васъ, ба́бусю?

— Що́ робивъ?—Горі́лку пивъ. То ё́го й робо́ти бу́ло (засмія́лась).

Ожени́вся вже старі́мъ—старі́мъ, а жі́нку взі́въ молодú та пре-хоро́шу. Жі́нку ё́го полкóвничихо́ю й зва́ли. По ё́му вже: вінъ полкóвникъ—и жі́нка полкóвничиха.

Разъ ё́го сусі́да розсе́рдила. Позва́въ її чо́ловіка горі́лку пи́ти. Отъ вона́ ё́го й розсе́рдила за те, и чо́ловіка не пусти́ла.

Та́къ вінъ сі́въ на причі́лку, та якъ пугу́гнувъ тричі... та́къ: пугу́, пугу́!—та́къ та́къ ста́лось, що́ її чо́ловікъ та ставъ запóбемъ пи́ти.

У полкóвника бувъ синъ Терéшко, а у Терéшка синъ Гри́цько. А Гри́цька́ вже вби́въ чо́ловікъ на Чорну́хиній слободі, онъ що́ за Ба́гму́томъ.

Нае́мець і́хавъ на по́шті, и пошта́рь по́ганя́. А Гри́цько́ й і́де на зустрі́чъ зъ горшкáми. Горшкі́ везлі́. Отъ поштаръ той и ка́же нае́мцеві: »шо́ ти за нае́мець, що́ вози́ зъ горшкáми не попе-реверта́ешъ?« Отъ нае́мець и схоти́въ ті́ вози́ переверну́ти.

Тоді́ Гри́цько́ узя́въ ки́єтъ, та йде́: »оберні́, ка́же, оберні́!«

То наёмець ёго й вбивъ, а самъ утігъ. А Грицько бувъ дуже приятний чоловікъ,—добрый та розумний.

Двоє дітей и жінка zostались після ёго.

А наёмець той не пішовъ вже въ наёмці. Ёго треба було на Сибіръ, а вінъ пообіщавъ одкупитись... та й досі платить жінці й дітямъ десь десять цілковихъ у годъ, та разъ приславъ три чётверті пшоніці, та ще подушне платить зо хлопчика, и платитиме 20 літъ, до зросту до півного того хлопчика.

Отъ, що знаєте, Олександра, що до васъ приходить, то Грицькова жінка.»

Се, здається, уже другий судъ громадський, намъ відомий (*). Громада розсудила, що до суду вдаваться не треба. Судъ присудивъ би заслатъ того наёмця у Сибіръ, а діти Грицькові все бь такі остались безъ заступника. Нікомубъ було за ними клопотаться. Звісно, що зможе вдова? Отъ и присудила громада, щобъ той наемець та ставъ дітямъ Грицьковимъ за отця (**).

III.

ДЕ—ЩО ЗЪ БЕСЕДИ ЗЪ НАСТЕЮ СОПУНКОЮ И ЗЪ ДАНИЛОМЪ ГЕРАСИМОВИЧЕМЪ ГАРБУЗЕМЪ.

Прочувъ я, що въ сусідній слободі казенній, живеть чоловікъ старий—древній Д. Г. Гарбузъ, и що тому чоловікові уже надъ сто літъ. Хотівъ—бувъ поїхати до ёго — такъ кажуть, що недужъ лежить — сподівається смерті.

Ажъ такъ, у яке время, приходить одна молодиця зъ тої слободи, и каже мині: «кланявся вамъ Данило Герасимовичъ Гарбузъ, и проєивъ до себе.»

— Йо? Хиба одужавъ? А казали жъ, що вже на Божій дорозі.

— Та одужавъ на яке время. Ідте бо швидче; казавъ що дождатиме васъ.

Зібрався я, побігъ. Заїхавъ за Настею, щобъ то зъ нею увійти у хату до Гарбуза,

Увійдимо. Хата простора, гарна. Усе въ хаті якъ слідъ. Прямо противъ дверей сидить, у білому кожусі, дідъ сивий... на долівці біля

(*) Див. »про злодія у селі Гаківщині.« Листъ IV съ хутора.

Основа 1861, IV кн.

(**) Наемець той, оце недавніми часами, вмеръ.

Їго грають дітки маленькі. На лавці, біля віконця, сидить молодичка, пряде. Перехристились, кланяючись господарям. Просять у хату. Я до діда. Питаю про здоров'є.

— »Яке мое здоров'є, одказує. Старий дуже. Нема надь мене старійшого на цілий округ. Мині вже 102 годи.—Уже не знаю, на що Богъ мене держить? Слабий... яка зь мене користь? Тільки лежу та охаю. И сна вже немає. Зовсімъ якъ мала дитина. — И вітромъ повалить! На що тільки Богъ мене держить? Уже давно пора вмерти.«

— »Богъ то знає, на що васъ держить. Ви кажете, яка зь васъ користь? Отъ же й я чувъ, що до васъ приходять совітуватця, ради просить... а ви кажете—яка зь васъ користь? Ви молодихъ научите, на добро наставите.«—Вмовляю старого.

— Э, такъ молоді й слухатимуть насъ старихъ! Старий своє, а молодий своє. Ти ему те кажешъ, а вінъ своє править. Ну, та я не хочу гнівить Бога... вінъ знає—на що держить. Его святая воля!« одказує старий, кладучи хрестъ и обертаючись до иконъ.

— »А я якъ почувъ, що ви занедужали, то боявся що й не побачу васъ. У недузі вже, кажу, яка розмова. А мині дуже хотілось побачитця зь вами, та роспитать де що про старовину нашу.«

— »Э, чомъ васъ раньше не було тутъ? Теперъ я старий: де мині усе згадати?«

— »Та що згадаєте, те й розкажіть. Отъ я вже де-що записавъ; отъ и одъ Насті... а тутъ и ви що розкажете. Дяковатиму вамъ.«

— »Та добре; чомъ не розказать. Що згадаю—розкажу.« Отакъ гомонимо зь старимъ, а дівтора все до діда, все до діда. Перебивають розмову. Дідусь то одного візьме до себе, у кожухъ, то другого підсадить на лавку, то зновъ зь лавки спустить... бачу, що тутъ не можна буде записувать. Зазиваю діда до себе.

— »Э, дежъ таки мині дійти до васъ. Я й изъ хати самъ не виберусь. Черезъ порігъ не перелізу.«

— »Та про се не турбуйтесь. Аби бь була охота, а то й приїдемо за вами. Скажіть тільки—коли приїдуть?«

— »Ну, коли такъ, то й добре. Якъ пришлите за мною, то й приїду.«

На другий же день приїхала Настя Сопунка и привезла съ собою діда. »Якъ буде ласка, кажуть, то ми у васъ и заночуємо. За нами одма нікому плакать.«

— »Отъ и добре. Я сѣму радъ. Пообідаємо, та якъ спочините, то й поговоримо; а я—таки и папіру наготовивъ. Буду записувать за вами.«

— »Та ми боїмось, щобъ не надокучити вамъ.«

— »Отъ, Бо—зна—що кажете!«

— »Ну, дай же вамъ, Боже,« каже Настя, що просите, що слухаєте старихъ людей, та ще й записуєте наші речі. Теперъ такъ настало, що молоді люде тільки сміютьца надъ нами. Отъ якъ почнемо що небудь—якъ воно велось у старозину, то й сміютьца.

»А ви приїздіть до насъ, та привізіть горілочки, та почастуйте кого треба, то вамъ и пісень заспівають запорозькихъ, и розкажуть все що треба. Вибачайте, що я такъ—таки й кажу, по—простоу. Воно вамъ лучче, та й людямъ веселійшъ співати. Отъ, почастуйте, лишень, старого, то й вінъ, даромъ старий, а яку небудь пісню й нагадає.«

— »Я годівъ 10, и лучче, чумакувавъ,« каже Гарбузь. »Тоді й пісень співавъ, а теперъ що? Теперъ я старий, и голосомъ не виведу.«

— »Та ну—бо, старий! Випьешъ чарку, то й виведешъ,« перехопила Настя.

— »Чарку горілки, або й дріугу, не гріхъ випити; а гріхъ чоловіка наляти, гріхъ чоловіка осудити, або отця—неньки не поважати. А горілки чарку не гріхъ випити,—вона на здоровье. Коли дасте, то й випью...«

Не люблять теперъ насъ, старихъ,—та ніде дітись, Богъ держить...

Хороше я живъ. Синівъ три—оженивъ; п'ять дочокъ—поодававъ. Тоді й баба умерла... Попобівъ би я її щобъ не вмірала, щобъ не кідала мене самого...

Ой, беда, беда безъ баби жити. Спасибі Бóгові милосердному, вона вь мене по чужихъ п'івахъ не ходіла... Я й не зазнаю, щобъ у худихъ сорочкахъ ходивъ; а теперъ Богъ ёго знає, якъ и будетъ?

Хороше я живъ. Ні вь ко́го грошей не позичавъ... Благодарить Господа милосердного; а теперъ якъ—то воно буде—незнаю... Що дасть Господь милосердний?

Беда, беда жити безъ баби... На що Богъ мене держить на світі?

Поки була баба, то й діти слухали мене, а теперъ, бодай не

казати! В мене три сині. Тількижъ оди́нь чоловікъ якъ слідъ. Одинъ, мѣньшенъкий, отъ що зо мною живеть. То й тільки й знає Господа милосердного. То й тільки й знає що въ ёго есть батько. А ті два... ну, то вже!.. Ото, якъ занедужавъ, такъ вони й не прийшли, навидатьця не схотіли... чи живий батько, чи вже... О, Боже милий, Боже милий!.. Я жъ їхъ и гра́моті вивчивъ, и воли́ківъ давъ,.. та що: усе, усе... жили́ бъ гарно!

А то, онъ, ста́ршенъкий, и звівсь ні нащо. Тепе́рь, якъ по-вчивъ его оци́мъ ціпкомъ, та якъ побачивъ що не то... то й оха-ну́вся трохи. Тепе́рь жалку́е... Не верне́тця!«

(Тепе́рь, познакоми́вши, якъ зумі́въ, чите́льника зъ сі́мъ ді́домъ, я буду записувать тільки де-що зъ его розмови, не вьяжучи одного опові́дання ёго зъ други́мъ.)

— »А на Самарі́ живъ самъ Запоро́жець. Ото́ до Багму́та, та до Маронпо́ля скрі́зь запоро́зька землі́. А въ Славі́нському, а въ Рай-городку́ жи́ла Орда́.«

— »У Слобо́ді, у Лима́ні бувъ прие́мъ. Отъ яка слобода́ Лима́нъ (невели́ка), а бувъ прие́мъ. Тоді́ такі́ городі́ були́. Мій ба́тько ко-закі́мъ бувъ, а тамъ якъ поверну́ли їхъ у гусарі́ю, то й ёго́ взяли́ у гуса́ри. А прие́мъ бувъ у Лима́ні.«

(Про хворосто́и и ді́дъ знавъ.)

»Отъ якъ тоді́ було́. На хворосто́ахъ якъ запали́ть бочки́, то й знай, що Орда́ йде. Отъ якъ запали́ть ті́ хворосто́и, то й ті́ка́й у лу́гъ (*). То тамъ и хова́ютьця,—не то де́нь, а й ці́лий ти́ждень ви́сидить. Орді́ бояли́сь. А проти́въ городка́ та сто́явъ стовпъ зем-ляний, зъ де́рню. 10 саже́ней завви́шки бувъ той стовпъ. И то одъ Орди́.

А Славі́нський зва́вся тоді́ Ті́ръ, або То́ръ. Тамъ жи́ла Орда́. Тоді́ тамъ со́ляні о́зера та заво́ди були́.«

Москалі́въ тоді́ й не було́ тутъ; и не побачи́шь було́ москалі́,

(*) На прави́мъ бо́ці́ Ді́нця підіймаю́тця крейда́ні го́ри, а на ти́мъ бо́ці́ лу́гъ.—Тому лу́гу й кі́нця не було́ видно. Тільки́ де-не-де по ё́му рі́чечки та о́зера ви́лискували́сь, та ху́тори зза-де́рева ви́зирали.

Тепе́рь и не пі́знати того́ лу́га. — Зъ ле́гкої па́нської ру́ки поча́ли усюди лі́сь виру́блювати. Тамъ, де по́переду сто́яли ві́кові́шні дуби́, та берести́, та липи́,—тамъ тепе́рь и хмису́ не даю́ть гара́здъ підня́тця,—руба́ють та прода́ють. Чу́въ я самъ, якъ лю́де ла́ють па́нівъ, що ду́рно лі́сь перево́дять. Тепе́рь таке́ наста́ло, що па́нший держа́вець прода́є свій лі́сь за півці́ни... аби́ бъ розв'язатьця́ зъ нимъ! Таке́-то. За́того весь лі́сь у Харькі́вщині́ перево́дуть.

а все наши: *руський народъ, руський народъ*, а москаля тутъ не було. Се земля хахляцька, съ-погонъ-віку, а не московська. Тутъ була *Гатманицина*. Се наші землі були—а москаликівъ и не було. Тільки козаки та Запорозці. То Запорозці було звуть насъ *Гатманиці*, а ми їхъ *Запорозцями*... Якъ небуло москалей, то лучче жили. Се Л... ви и понавѣзили їхъ сюді. Та такіжъ погані були ті москалі: волосся ёму роскудѣчане, пика не вмита, та такі неприбрані... та такъ и сѣдають обѣдати. Та й лѣпають же, Господи!..

Надъ нашу мову й нема луччої. А піді—Рассіи захопі—вже не той щотъ. И тобі правди не скажить, не тільки що!

Онъ ходили ми въ Вороніжъ. То де нашъ народъ живѣть, то гърно й говорять, а де москаль... ге! хочъ покінъ. Такі!»

»У Катеринославський губерніи якъ була, то бачила Німцівъ, (роска́зуе Настя). А Німці ті Каштелицькі, та такі розумні та умні. По нашому говорять такъ хороше, и хлѣбъ по нашому печуть, и варють по нашому. Господи милосѣрдний! які то розумні! И живуть гърно. У кожного й колѣдязъ на дворі, та насѣсами й накочують собі воду. Въ стіні така дірочка ма́ненька. Німець на́кѣчує, а вода зъ тії дірочки и ллетця, и дзюрчить... Гърно живуть...«

— »Якъ зазнāju, (казаъ Д. Г. Гарбузъ), то лісь продавали: копа́ візъ.

Вівця зъ ягнѣмъ—два съ копою.

Корѡва съ телямъ—12 рублівъ, а то й 10,8. Подушного платили 30 к.»

Якъби не брали у полѡнъ Орді, то вона бъ и досі тутъ *фигурвала*. У Рай-городку жъ и домъ їхъ бувъ—тамъ той неприємель живъ. И доми въ ёго були, и ворѡта серебрјані.

Отъ якъ я ще малимъ бувъ, то тамъ у Рай-городку було знаходять, на саміхъ піскахъ, черепѡчки зъ серебромъ: тамъ вінъ и живъ. А піскі ті ложбинками хуже помѡсту сѣго. Якъ идѣшь то ажъ дзвініть пісѡкъ той. Тамъ було кровопролітне.

А то тамъ находили ще плѡщики одъ стріль. Такі покарѡвані.»

»Прѣжде, якъ зазнāju, такъ упаде зіма якъ дощъ на молодикү,

та й ростане. Та отъ, якъ взяли Кримъ, такъ зъ тої пори и зима стала.

А за Дономъ нікогда въ світі, було, й непобачишъ снігу. Оттакъ було. Тільки слава, що зима, а то тепло. На Різдво бабі мазали хати *около, около!*

— »Объ Різдві ходили на річку прати у в'одніхъ сорочкахъ. Йй Бóгу. Се я самъ зазнаю. Отъ яка була зима тоді.

А якъ же Катеріна завлaдiла Кримомъ, то вже й зима стала.

Та отъ, якъ Хранцъзъ приходивъ, (я ще бувъ тоді отдатчиномъ) такъ тоді, зима була дуже холодна. Снігу такого було багато...хати скрізь позаносило, позабивало. Люде лазили въ хату врізь димарі. Багато скотіни пропало. Напувать не можна було; де тамъ,—и носа виткнути зъ хати *страшно*.—А Донéць тоді бувъ узенький — узенький. Все плéсами. Перескочити можно було. Теперъ не такий світъ...—Отъ шовковиці у васъ е у садку?»

— Ні, нема.

— »Эге жъ! А то й у насъ були. Булі всякі: и червоні, и білі на ягідкі. А теперъ шовковиць и не видно (*).«

IV.

Ну, казала баба: заспівать вамъ. Слухайте жъ. Сама чумацька.

»Ой хто въ Кримъ не бувавъ

Перекопа не видавъ.

Перекипський комендантъ

Запорóзцямъ дає знатъ:

»Годі вамъ, Запорóзці,

У Калачахъ стоить,

(Калачі—городъ такий)

А біжіть до Салгирю

Чумаченьківъ рятувать.»

Ой прибігли до Салгирю,

Ажъ лежать наші чумаки,

(*) Та не тільки шовковиці—а то й сади переводятця. А зъ садами и лісами, и пасіки пропадають. В. К.

Ой лежать наші чумаги
 А де два, де чотирі.
 А казавъ князь Долгорукъ
 Що не здійме Орда рукъ,
 А Орда руки изняла,
 (Та) Чумаченьківъ забрала.
 Ой погналі чумага
 На три битті шляха,
 На три битті шляха,
 Та въ четвѣрті озерá.»

Отъ вамъ ще:

Та повій, вітре буйнѣсенський,
 Зъ восточного моря.
 Менулося та бурлаченьгамъ { двічі.
 (Та) По-за Дóномъ воля.
 Було шумно, по *чуланахъ* (*)
 Теперъ стало тихо;
 Було добре, та по-за Дóномъ, { двічі.
 А теперъ стало ліхо.
 Парували та бурлаченьки
 Все волі рябії,
 Малювали бурлаченьки { двічі
 Все возі новії.
 Та наїхали та реведони (**)
 Бурлакъ у службу брати:
 »А що будемо, та милее браття, { двічі.
 Думати—гадати?
 »Та гуді жъ будемо, та милее браття,
 Будемо писатьця?
 Запишімось у пánське { двічі.
 Будемо панівъ знати.
 »Запишімось у казénное—
 Будемо подать давати,
 Будемо подать давати, { двічі.
 Та й у службу будуть брати.

(*) *Чулани*—хліви, такъ якъ домї по-за в' Дóномъ.

Д. Гарбузъ.

(**) Інші співають *ревизони*—ревизоры.

А тогді такъ було: записи́тця у па́на, та зъ тако́ю умо́вою, щобъ у слѣ́жбу не ддавали, то й не ддаду́ть. А тихъ, що у казенні записувались, зъ тихъ и въ слѣ́жбу бра́ли. То було якъ некру́чина, то й тіка́ють казенні до па́нськихъ,—та вже не поможешъ.»

Я прочита́въ діду — «Наймичку» Шевченкову. Дідъ заплака́въ. »Правда,« каже, »чиста правда. Та якъ гарно! Боже, якъ гарно. Се ко́ванимъ сло́вомъ?» (*)

V.

ПАМ'ЯТЬ ПРО СТАРОВИНУ МИХАЙЛА КОЛЕСНИКА.

Одного вечора кажуть ми́ні, що питає мене якийсь чоловік. Вихо́жу. Стоїть чоловікъ вже немолодий, білий волосъ на голові починає ви́лискувати́ся. Вуси довгі, у низъ падають; висока сму́шкова шапка у руці (**). Іде ми́ні на зустрі́чъ, руку подає. Приві́тались. »Що? правда тому, що ви про старовину роспитуєтесь?»

— »А якъже, кажу: правда».

— »Такъ отъ я вамъ розкажу, а ви запишіть. А то скоро всі позабувають, якъ було намъ жити у ту старовину».

Прошу ёго до себе. Посідали.

»Отъ яка наша старовина, починає Михайло Колесникъ: — — —

Михайло хочъ и не чумакува́въ, алежъ багато волочивсь по світу, заробляючи собі копійчину на старість. Нанявся вінъ на одинъ байдакъ крамарський—и плава́въ по Чорному и по Середи́нному морю годівъ зъ 5, чи—що. Бувъ, каже, и на Кавказі, и въ Турці́, и въ Ита́лі. »Тону́въ,« розка́зує, »скільки разівъ, а все Богъ милосердний спаса́въ, не да́въ пропасти.»

(*) Стихами. Д. Г.

(**) Уже въ нашій стороні мало видно смушковихъ шапокъ. Москалі понавозили плисовихъ. Плисові хочъ и гнилі—та дешевше, а тутъ ще убожество! Отъ и купують,—а більше міняють.

У насъ багато людей ходять по чорноморськихъ городахъ, та ще на Дінь, на заробітки. Якъ тільки худоба пропала, то вже лучче кидати своє господарство—и йти на заробітки. Розказували міні, що якъ хто схоче, изъ казеннихъ, узять билетъ, той мусить поставити старшимъ пів-відра горілки (1 р. 25 к. на ср.) »за согласіє«, та писареві, окрімъ того що за билетъ, съ копу сребряну за працю треба поступитця. Тоді, якъ се сполнивъ, почалство удоволинивъ—ти й станешъ вільнимъ козакомъ... Иди собі, заробляй, щобъ и собі було, та щобъ було чимъ поклонитця кому слідъ, якъ вернешся. Михайла я просивъ, щобъ вінъ заспівавъ міні яку старинну думу, бо сказали що знавъ. Такъ ні. Усі, каже, поперезабувавъ.

Узявъ я Записки о Южной Руси, П. А. Куліша, и прочитавъ ёму про козака Голоту и про Ганжу Андибера. Дякувавъ вінъ дуже за те, що прочитавъ—а тамъ и самъ заспівавъ міні думу про «*Розбійника Перебійноса*». Сю думу я списавъ и доставлю її опісля у в'Основу. А теперъ подаю ёго оповідання, про те, якъ Запорожці пішли изъ Січі до Турка.

»На сконці Жеребці (*) могила е. Въ тій могилі усі документи запорозькі закліті лежать. Запорозці зъ досади їхъ тамъ сховали и закліли. Усе орудіе, казнá, сукна, усі товари дорогіі, злато и сребро, пұшки, одéжа, все покидали и закліли у тій могилі. Казані мідні, гармáти и гроші,—усе покидали Запорозці. Та могила якъ—разъ на грáниці Запорожжя (**). А зъ Чорної могили грáниця пішла на сей бігъ Дінця икъ Изюму. Кóло пóшти, у в' Изюмі, и дóсі стоїть мурóваний стовпъ и пень спáлений, обгорілий: и то грáниця. Се все булі запорóжецькі зéмлі, отъ де ми живемо...

Якъ zostалась Катеріна самá на царстві, удовóю, такъ грахъ Румянцевъ бувъ у неі пёрвий чоловікъ. Вінъ всімъ правивъ, якъ хотівъ, вона ёму довірилась. Що схотівъ гр. Румянцевъ, те й

(*) Річка невелика; вливаєця у Донець недалеко одъ Славянского.

(**) У пана Скальковського, на его карті въ »Исторія Новой Сѣчи«, грáниця Запорозька сюди не сягае. А у Миллера, у ёго »Историческихъ сочиненіяхъ о Малороссіи и Малороссіянахъ,« отъ-що читаемо на стр. 42:

»А внутри земли, около Изюма и на верховьяхъ рѣкъ Тора и Бахмута, російскихъ жителей »Запорожцы« отогнали, сказывая, что кто тамъ жить хочетъ, то и долженъ имѣть отъ запорожскаго войска позволеніе и платить имъ оброкъ.«

робивъ. Вона не поперечила ёму. Отѣжъ гр. Румянцовъ и совѣтує Катерині: »Козакі Запорѣцькі — не християне, не богомільці. Запорѣць, каже, ожєнитця на одній сестрі, а якъ умрє вона, такъ берє за сєбе другу жъ сестру, рідну. Вони, каже-совѣтує, нехрищені:—вижи́немо їхъ.«

А бу́ло се такъ:

— Пані схотіли взятъ оці зємлі собі на дєржаву, бо зємлі добра, и річки є, и лісу чимало,—а тоді бу́ло ще більшъ. Отъ, по усіхъ горахъ тутъ бувъ ліс, а тепєрь вже нема... то панамъ дуже хотілось завладати сією зємлєю. Такъ Запорѣцька! Самі жъ вони не посміли просити Катєрину—царицю, а сказали тому гр. Румянцову, щобъ той попросивъ. Отъ Румянцовъ графъ и прѣсиль. »Ма́мо, каже: Запорѣзці нехрищені, не богомільці, ви́женемъ їхъ, а зємлі оддамъ панамъ у дєржаву. И тобі лѣчче, та й намъ бѣде вигоднійшъ.« А Катєрина й питає: »дежъ дїнемъ Запорѣзькихъ козаківъ?« А вінъ її убєзпєчивъ: »знайдуть, каже, дє дітись. У тєбе, ма́мо, зємлі мно́го,—то нехай собі шукають; а сю оддамъ панамъ.« Отѣжъ Катєрина й послухала, та й приказала Запорѣзцямъ шукать собі зємлі у другімъ місті. »И справді, каже, у мене її мно́го.«

Якъ почувли Запорѣзці такий ма́тушкинъ приказъ, такъ и заплакали. »Ну, кажуть, коли такъ,—такъ не трєба намъ твоєї зємлі; нехай при тобі вона й бѣде; а ми, кажуть, вже ви́шукали собі зємлю у Тѣрка, у *Темнімъ Лузі*. Вінъ намъ бѣде ба́тькомъ, а тепєрь ти намъ не ма́ти.

Прощай, кажуть:

Якъ за́йде́мъ за Ду́най,

То до-до́му й не ду́май.

Хочъ заклига́тимешъ—не прійде́мъ.« А тоді у нихъ полковникува́въ *Бѣндарь*,—*Гладкий*,—по письмєнному. Сей Бѣндаръ знатникъ великий бувъ. Отѣжъ якъ прійшовъ до нихъ ма́тушкинъ приказъ, щобъ переходили на другі зємлі, тоді Запорѣзці заховали все своє добро у Чорну могилу, а Бѣндаръ той и заклівъ єго, зъ досади. А тутъ одъ царіці зновъ приказъ: прислати до столиці депутатівъ. Бѣндаръ и ви́правивъ скільки-тамъ козаківъ до Петєнбурху, та й наказавъ: »гледіть же, козакі, скажіть царіці Катєрині, що се наші зємлі.«

Приїхали ті депутати до столиці, а царіця їй звеліла їмъ настановити обідъ. А гр. Румянцовъ наказавъ, щобъ поклали їмъ ложкї у три аршини, и щобъ вони, тими ложкѣми, обідъ обїдали. «И царіця, каже, буде дивиться, якъ будуть козаки Запоріжцѣ тими ложкѣми обідъ обїдати. А якъ пообїдають, каже, то нехай собі віють гудї схочуть.»

Посїдали за обідъ. Побрали ті ложкї що у три аршини, та їй почали Запоріжці годувать тими ложкѣми одинъ другого.

А царіця, якъ побачила, то їй каже:

«Та їй недурні жъ сі Запоріжці! Бачъ, що вігадали! А я, каже, думала,—якъ тутъ справиться зъ тими ложкѣми?»

Ото, якъ почули Запоріжці, що матушка сказала, то їй кажуть до неї: «ми, матушко, хрищені!»

А вона тоді:

«А ти жъ казавъ, гр. Румянцовъ, що вони не хрищені...?»

Отъ Запоріжці їй прісютця: чи не можна бъ їмъ на їхъ землѣхъ zostаватись?

А вона їй каже: «ні, козаки Запоріжцѣ, ні, не можна. Сю землю вже панамъ оддано.»

Тоді Запоріжці заплакали, та їй пішли до Турка.

Якъ прийшли вони до Дунаю, то Бондарь, полковникъ, нарвавъ травї, та їй кинувъ черезъ себе у Дунай.

И козаки нарвавши травї покидали у Дунай.

Такъ травѣ, що вкинувъ у річку Бондарь, поплила противъ фїлі, а травѣ, що покидали козаки, та пішла за водою.

Тоді Бондарь и приказує: «слухайте жъ мене! Розстелїть пїтників, та їй становьте на нихъ коней, та їй переправляйтесь!»

Козаки послушали, бо Бондарь бувъ великий знатникъ (*), та постановивши коней на пїтників—попереправлялись.

А Катерїна, якъ почула, що Запоріжці помандрували до Турка, у Тёмний Лугъ, такъ заразъ и побігла до Новоселиць, де була переправа.

(*) Се велике слово. Видно, и теперъ нашъ народъ не вдовольниться тимъ, що ватажокъ матиме чинъ великий, або вестиме рідъ свій, хочъ одъ Мусїя. Народъ поспитає, чи є въ ёго розумъ? Коли є, то їй слухатиме залюбки, а ні, то їй «дурень еси» такому ватажкові скаже.

Якъ же побачила, якъ Запорозці переправляютьця, що на однімъ пітнику—двадцятро коней,—такъ и закричала:

»Гей, гр. Румянцовъ, гр. Румянцовъ! Ти жъ казавъ, що вони пехрищені; ти жъ, каже, совітувавъ—виженемъ їхъ!—Отъ и послухала тебе—та якѣ військо занастіла! Теперъ вже, звісно,

»Якъ зайшли за Дунай—
То до дому й не думай!
Вже не закличемъ їхъ до себе.«

Гр. Румянцовъ заразъ сівъ на паракхѣду, та й подравъ у Петенбурхъ:—перелякався. А Запорозці й досі живуть у Турка, у Тѣмнімъ Лузі. Ихъ тамъ 40,000 (*), и ся земля їхня, а не наша.

А Катерина й закликала їхъ зновъ до себе: такъ Бондаръ, ще якъ вони переправлялись, заспівавъ їй пісню:

Великий світъ, судариня матушка,
Послухала графа Румянцова,
И одъ панівъ великую напустъ напустила.
Перве військо було—славне Запорожецьке
Та й занастіла.
Якъ зайшли, кажуть, за Дунай,
То до дому й не думай,
Вже теперъ не завернешъ.

Такъ и діло було, такъ и діло було.

Такъ и Катерина сказала:

»Правда, правда, що занастіла! правда, правда, каже, що не завернешъ.«

А вже жъ: землю оддала панамъ, а їхъ насідало тутъ... отъ якъ самі бачите.

А земля ся була Запорожецька.

Отъ и Святогорищина, и Изюмъ—се все Запорожецькі землі.

Вс. Коховський.

(*) Див. опов. Таранухи. З. о Ю. Р., т. 1-й стр. 141:

...»А опісля, якъ побачили, що Москва вже все позабірала, то сіло їхъ (Запорожцівъ) сорокъ тисячъ на човни, та й поїхали до Турка.«